

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра Готельноресторанного та туристичного бізнесу

Допущено до захисту
Завідувачка кафедри
Давиденко І.В.
“ ” _____ 2025 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня бакалавра
зі спеціальності 242 «Туризм»
за освітньою програмою «Економіка та організація туристичної діяльності»

за темою:

***Шляхи збереження культурно-історичної спадщини у
регіонах України***

Виконавець
студентка IV курсу ЦЗФН
Петухова Наталя Олексіївна

Науковий керівник
к.е.н, доцент **Михайлюк О.Л.**

Одеса 2025

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ.....	6
1.1. Культурно-історичні цінності як складова туристичного потенціалу.	6
1.2. Гаазька конвенція 1954 року про необхідність збереження культурних цінностей.	16
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ КУЛЬТУРНОІСТОРИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ТУРИСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ	28
2.1. Аналіз пам'яток національного та місцевого значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.	28
2.2. Прояви геноциду проти української ідентичності під час війни з Росією.	33
2.3. Стан культурно-історичних об'єктів через військові дії	37
РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ.....	47
3.1. Необхідність розробки методології оцінки збитків, завданих російською агресією у сфері культурної спадщини.	47
3.2. Оцифрування об'єктів культурної спадщини України за допомогою сучасних технологій – шлях до їх віртуального збереження.	54
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	67

ВСТУП

Актуальність теми. Культурний туризм відіграє вирішальну роль у створенні економіки відвідувачів і виходить за рамки цього. Недавнє опитування показало, що понад 50% опитаних респондентів погодилися, що історія та культура сильно впливають на вибір місця відпочинку.

Культурний туризм є швидкозростаючим і високоприбутковим сектором. Статистичні дані також показують, що культурний та культурний туризм продовжує швидко розвиватися, особливо в регіонах ОЕСР та АТЕС. За нашими оцінками, безпосередня світова вартість культурного та культурного туризму перевищує 1 мільярд доларів США, причому вартість Азіатсько-Тихоокеанського регіону становить приблизно 327 мільйонів доларів США.

Вона вже безпосередньо відповідає за понад 50 мільйонів робочих місць у країнах АТЕС. Більше того, непрямі вигоди від культурного та культурного туризму оцінюються приблизно в 1 мільярд доларів США та створюють ще 75 мільйонів робочих місць у всьому регіоні.

Культурний туризм, як правило, приваблює високодохідних туристів. Культурний туризм підтримується бажанням відкривати, вивчати та насолоджуватися матеріальними та нематеріальними культурними активами, які пропонуються в туристичному напрямку, починаючи від спадщини, виконавського мистецтва, ремесел, ритуалів і гастрономії.

Культурний туризм є одним із найшвидше зростаючих сегментів індустрії туризму, на нього припадає приблизно 40% усього туризму в усьому світі. 49% культурних мандрівників заплатять більше за житло, яке має відмітний культурний компонент або компонент спадщини (історична будівля, місцеве мистецтво чи декор, архітектура тощо).

Мета – дослідження досвіду оцифрування об'єктів культурної спадщини України за допомогою сучасних технологій.

Поставлена мета обумовила необхідність вирішення низки взаємопов'язаних **завдань**, серед яких основними є:

- дослідження культурно-історичних цінностей як складової туристичного потенціалу країни;
- вивчення нормативно-правової бази щодо необхідності збереження культурних цінностей;
- аналіз пам'яток національного та місцевого значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;
- засвідчення проявів геноциду проти української ідентичності під час війни з Росією;
- вивчення стану культурно-історичних об'єктів через військові дії;
- обґрунтування необхідності розробки методології оцінки збитків, завданих російською агресією у сфері культурної спадщини;
- дослідження методів оцифрування об'єктів культурної спадщини України за допомогою сучасних технологій.

Об'єкт дослідження – об'єкти культурно-історичної спадщини України.

Предмет дослідження – теоретичні і практичні аспекти дослідження можливостей оцифрування об'єктів культурної спадщини України за допомогою сучасних технологій.

Питання розвитку культурно-історичного потенціалу як важливої складової туристичного бізнесу висвітлюються у працях Дашук Ю.Є. [21], Каднічанського Д. [29], Куцької О. [33]. Самодай В. [49], Кривенкової Р.Ю. [34]. Особливості впливу військових дій на культурно-історичну спадщину України досліджували Новосад М.Г. [41], Чорна І. [54], Зарубіна А. [24] та інші.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

- досліджено культурно-історичні цінності як складової туристичного потенціалу країни;
- вивчено нормативно-правову базу щодо необхідності збереження культурних цінностей;
- проаналізовано пам'ятки національного та місцевого значення, включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

- засвідчено прояви геноциду проти української ідентичності під час війни з Росією;
- вивчено стан культурно-історичних об'єктів через військові дії;
- обґрунтовано необхідність розробки методології оцінки збитків, завданих російською агресією у сфері культурної спадщини;
- досліджено методи оцифрування об'єктів культурної спадщини України за допомогою сучасних технологій.

Методи дослідження: порівняльного, історичного, статистичного аналізу

- для аналізу культурно-історичної спадщини країни; аналогії; предметного моделювання, метод аналіз-синтез, системно-структурний – для систематизації основних понять.

Інформаційна база дослідження. Дослідження по темі кваліфікаційної роботи проводилися за допомогою аналізу законодавчих актів європейських країни; Гаазької конвенції 1954 року про необхідність збереження культурних цінностей, літературних джерел, матеріалів офіційних сайтів об'єктів історичної спадщини.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатку. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 76 сторінок. Робота містить 7 таблиць, 10 малюнків. Список використаних джерел включає 63 найменування.

Публікації за темою дослідження.

1. Петухова Н.О. Культурно-історичні цінності як складова туристичного потенціалу. Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти (м. Одеса, 9 квітня 2025 р.) / Одеський національний економічний університет. Одеса: ОНЕУ, 2025. 272 с. (С. 183-188).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КУЛЬТУРНОІСТОРИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1.1. Культурно-історичні цінності як складова туристичного потенціалу

Культурна спадщина є основним джерелом туристичного продукту культурного туризму. Крім того, культурний туризм вважається провідним туристичним напрямком у світі. Культурний туризм визначається Всесвітньою туристичною організацією ООН як: вид туризму, де головною метою мандрівника є вивчення, перегляд, досвід і насолода продуктами матеріальної та нематеріальної культури в різних туристичних напрямках. Зазначений продукт є особливою матеріальною, інтелектуальною, духовною та емоційною частиною суспільства, що створює мистецтво та архітектуру, історико-культурну та кулінарну спадщину, літературу, музику, відповідно, галузі та культурні цінності. Всесвітня туристична організація ООН на 22-й Асамблеї Всесвітньої туристичної організації оновила це визначення у 2017 році.

Згідно з одним із досліджень Американського міжнародного дослідницького центру, темпи зростання глобальної індустрії культурного туризму зростуть на 6600 млн. доларів США у 2023-2027 роках, що означає середнє зростання на 20,7%. Зазначені дані досить високі, що передбачає активне використання усіх ресурсів та інфраструктури, пов'язаної з цією галуззю, включно з культурною спадщиною.

У 2023 році сектор подорожей і туризму склав 9,1% світового ВВП; збільшившись на 23,2% порівняно з 2022 роком і лише на 4,1% нижче рівня 2019 року. Було створено 27 мільйонів нових робочих місць.

До 2033 року культурний туризм збільшить свій внесок до ВВП до 15,5 трильйонів доларів, що складе 11,6% світової економіки, та забезпечить робочими місцями майже 430 мільйонів робітників по всьому світі, при цьому

близько 12% працездатного населення буде зайнято в цьому секторі економіки [64] (рис. 1.1 і 1.2).

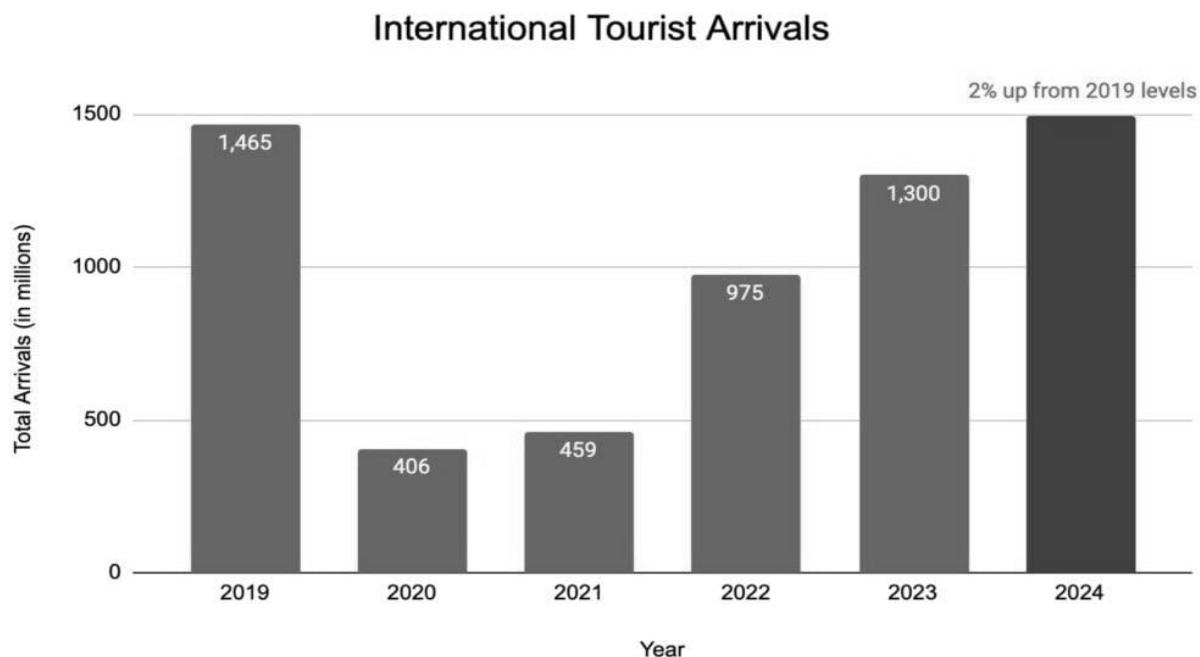

Рис. 1.1. Міжнародні туристичні прибуття

Джерело: [64]

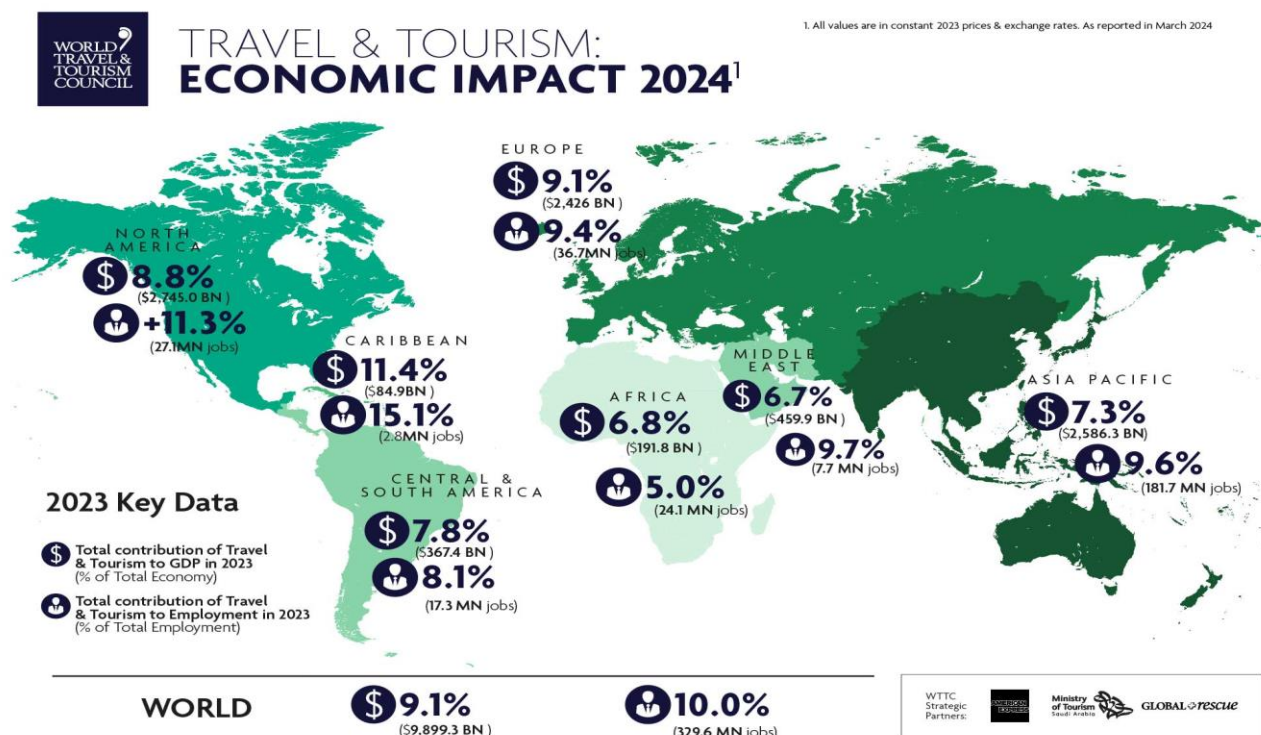

Рис. 1.2. Економіка світового туризму у 2024 році

Джерело: [64]

Зростаюча динаміка культурного туризму стала основою для поступового впровадження розвиненими країнами стратегії охорони культурної спадщини та сталого розвитку. Крім того, важливу роль у процесі збереження світової культурної спадщини відіграє Організація з охорони всесвітньої культурної спадщини, різні міжнародні організації та громадянське суспільство.

Говорячи про сфери впливу культурного туризму, слід звернути увагу на декілька напрямків:

1. Як держава реалізує державну політику щодо туристичної галузі – це означає впровадження стратегій сталого розвитку та різноманітних програм.
2. Наскільки галузь готова створювати туристичні продукти з використанням механізмів захисту основних ресурсів культурного туризму.
3. Розробка стратегії захисту від механічного впливу.
4. Підвищення обізнаності про елементи культурного туризму з використанням цифрових технологій.
5. Наявність сучасних комп'ютерних технологій.
6. Проведення інформаційних кампаній з метою підвищення обізнаності [16].

Багато різних видів туризму пов'язані з залученням до культурно-історичної спадщини:

- рекреаційний і оздоровчий туризм потребує розваг у вигляді відвідування музеїв, виставок, релігійних свят;
- пізнавальний туризм може бути пов'язаний з місцями археологічних розкопок;
- діловий туризм може вивчати на конгресах і семінарах інвестиції у культурну сферу;
- науковий туризм вивчає культуру різних народів світу і культуру свого народу у різних регіонах країни.

Види туризму культурної спадщини:

- Кулінарний туризм, продовольчий суверенітет.

- Національні та регіональні парки, екологічний туризм, туризм дикої природи.
- Спорт, ігри та інші спортивні заходи.
- Музеї, бібліотеки та культурні центри.
- Щорічні фестивалі, великі заходи.
- Історичні місця та пам'ятні місця.

Економічні вигоди від туризму культурної спадщини:

- вливає нові гроші в економіку, стимулюючи бізнес і податкові надходження;
- створює нові робочі місця;
- фінансує нові підприємства, події та пам'ятки, допомагаючи диверсифікувати місцеву економіку;
- сприяє активному збереженню та охороні важливих місцевих ресурсів;
- дозволяє племенам і корінним громадам визначати та розповідати власні історії.

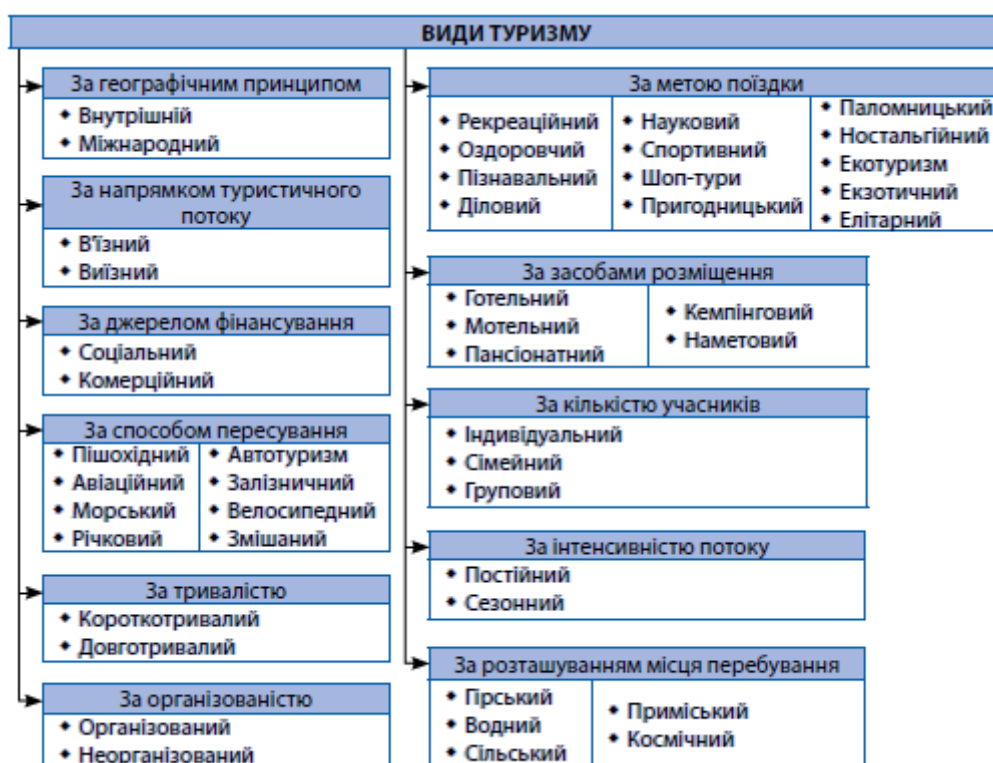

Рис. 1.3. Види туризму

Джерело: [64]

Цінність місця, будівлі чи об'єкта як спадщини полягає в його культурному значенні, яке є поєднанням історичних, символічних, духовних, естетичних і соціальних цінностей:

- історична цінність: історичний характер і зміст забезпечують зв'язок з минулим і відчуття спадкоємності;
- символічна цінність: символічне значення та сила певних місць і об'єктів додає культурної ідентичності людям;
- духовна цінність: місце або об'єкт може сприяти усвідомленню значення релігійних, священних і трансцендентних практик і досвіду;
- естетична цінність: естетична якість культурного об'єкта часто є важливим елементом для насолоди ним і може надихнути на нову художню творчість;
- соціальна цінність: місце сприяє зв'язку з іншими, а спільний соціальний досвід (наприклад, «гордість місця») може сприяти просуванню місцевих цінностей і соціальної згуртованості.

Завдяки цій цінності об'єкти спадщини, будівлі та об'єкти можуть підвищити культурний і соціальний капітал та добробут громади кількома способами. Однак поняття цінності спадщини не включає категорії економічної цінності.

З економічної точки зору цінність об'єкта культурної спадщини полягає у вигодах, які можна отримати від його прямого та непрямого використання або, навіть, невикористання.

Об'єкти культурної спадщини можуть прямо або опосередковано сприяти розвитку суспільства, туризму і економіки. Наприклад, через внесок у комерційну діяльність, створення робочих місць, відновлення територій, розвиток культури. Внесок може стосуватися інших культурних сфер, сектору туризму та дозвілля або розвитку творчих індустрій. Зокрема, внески включають, наприклад:

- культурний та творчий бізнес: використання цифрового контенту культурної спадщини; дизайн/форми продуктів, натхненні об'єктами спадщини;
- культурний туризм: матеріальна культурна спадщина як туристична привабливість (цінність досвіду);
- міська та регіональна регенерація: збереження та (адаптивне) повторне використання історичних будівель;
- освіта та професійна підготовка: Викладання та навчання гуманітарних наук; традиційні ремесла та методи збереження;
- участь громадян у культурі: відвідування музеїв/об'єктів, культурне навчання, волонтерство;
- чинники м'якого розташування: якість життя, історична глибина, культурна ідентичність, почуття приналежності.

Особливо слід підкреслити внесок культурної спадщини у чинники м'якого розташування, такі як культурна ідентичність, якість життя та почуття приналежності. У той час як музеї та пам'ятки рідко будуть визначальним фактором у прийнятті бізнесом і окремими рішеннями про місцезнаходження, їхня присутність може бути важливим другорядним чинником.

Туристи, які відвідують культурну спадщину, кажуть, що вони часто продовжують своє перебування через культурну діяльність. Більшість цих мандрівників залишаються на ніч у місцевих мотелях, готелях, пансіонатах та кемпінгах. Туристи, які відвідують культурну спадщину, також схильні повертати більше грошей у місцеву економіку, витрачаючи більше, ніж інші види туристів, за одну поїздку. Однак ці економічні переваги не є єдиною причиною, чому культурний туризм може бути корисним для громади.

Наприклад, туристи люблять ходити до різних музеїв (рис. 1.4).

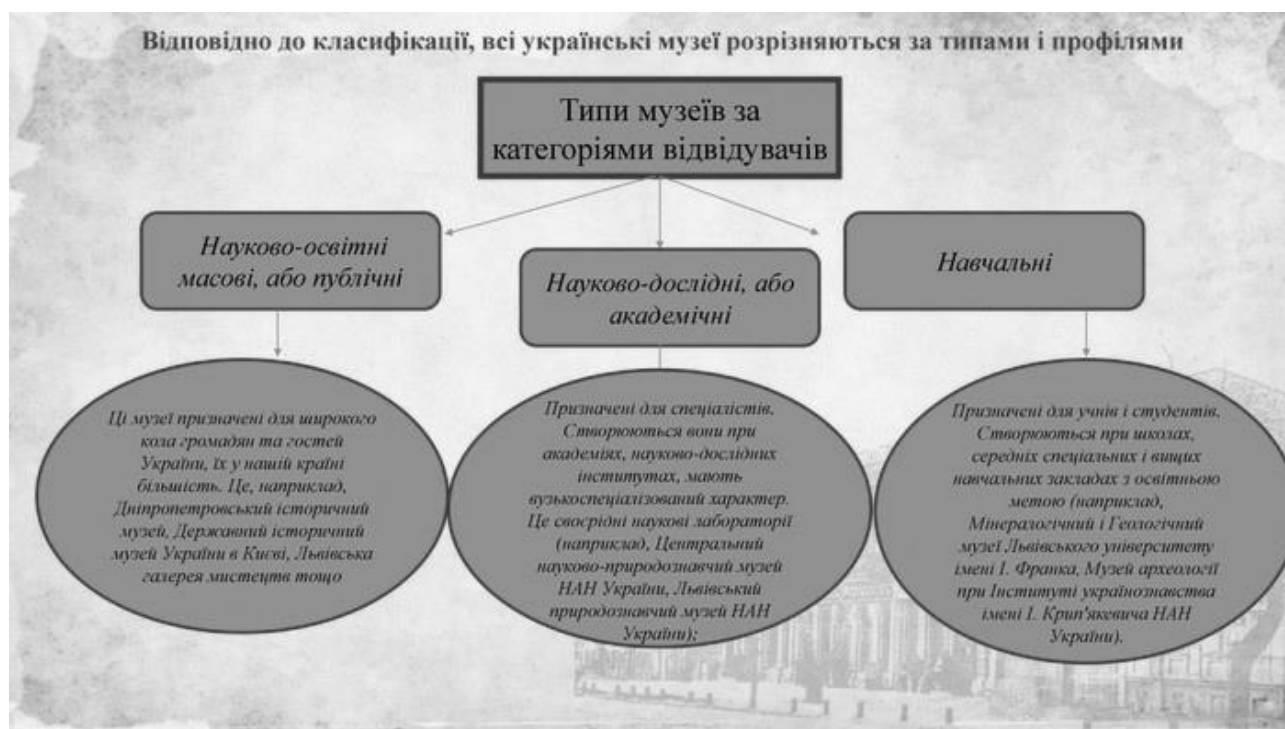

Рис. 1.4. Типи музеїв України

Джерело: [38]

Рис. 1.5. Класифікація музеїв України

Джерело: [38]

Однак ці економічні переваги не є єдиною причиною, чому культурний туризм може бути корисним для громади.

Переваги культурного туризму посилюються через економіку, тому їхній вплив набагато ширший, ніж просто прямі витрати.

Загалом вигоди від туристичної спадщини можна розділити на три групи: економічні, соціальні та екологічні.

Економічні вигоди від туризму культурної спадщини:

- вливає нові гроші в економіку, стимулюючи бізнес і податкові надходження;
- створює нові робочі місця, підприємства, події та цікаві локації, таким чином допомагаючи диверсифікувати місцеву економіку;
- підтримує малий бізнес і дозволяє йому розвиватися;
- сприяє активному збереженню та охороні важливих місцевих ресурсів;
- будує важливі відносини між місцевими громадами та всередині них;
- допомагає заохочувати розвиток і підтримку нових/існуючих зручностей громади.

Соціальні вигоди від туризму культурної спадщини:

- допомагає нарощувати соціальний капітал;
- сприяє збереженню місцевих традицій, звичаїв, культури.

ЮНЕСКО визнає нематеріальну культурну спадщину такою ж важливою, як і будівлі (табл.1. 1);

Таблиця 1.1

Перелік об'єктів, які охороняються ЮНЕСКО і світі

Регіони	Культурний	Природні	Змішаний	Всього	%
Латинська Америка і Карибський басейн	103	39	8	150	12,26%
Європа і Північна Америка	490	71	12	573	46,85%
Азія і Тихий океан	211	73	12	296	24,20%
Арабські держави	87	6	3	96	7,85%
Африка	61	42	5	108	8,83%
Всього	952	231	40	1223	100%

Джерело: [38]

- допомагає покращити імідж і гордість громади;
- сприяє благоустрою громади;
- надає студентам можливість дослідження, навчання та працевлаштування;
- створює приємні можливості як для місцевих жителів, так і для відвідувачів, яких приваблює культурне мистецтво та історія;
- збільшує місцеві інвестиції в ресурси спадщини та зручності, які підтримують туристичні послуги.

Є докази того, що допомога у підтримці будівель характерної культури та туристичної спадщини може сприяти інноваціям у районах та диверсифікації бізнесу. Малі підприємства, розташовані у дивовижних будівлях, як правило, є новаторами та є основою для інших великих підприємств.

Екологічні переваги культурного туризму та туристичної спадщини:

- підвищення обізнаності про туристичне місце, пам'ятку чи значущість території;
- допомагає заохотити місцевих жителів і відвідувачів пам'ятати про свій вплив на природне та антропогенне середовище [34,60].

Туристичний потенціал – є широким та багатоаспектним поняттям, яке включає історичні, організаційні природні, рекреаційні, культурні та економічні складові, що слугують передумовами для розвитку певних видів туризму і усієї туристичної сфери взагалі. Розвиток будь-якої території пов'язаний з туристичним потенціалом, тому саме туристичний потенціал є основою формування туристичної сфери на території будь-якої країни.

Туристичний потенціал складається з туристичних ресурсів і туристичних спроможностей певної території, а органи державного управління використовують ці можливості і спроможності для розвитку суспільства на державному, регіональному та місцевому рівнях.

До провідних стратегічних мотивів розвитку туристичного потенціалу в Україні можна віднести:

- ефективну маркетингову політику щодо створення високоякісного туристичного продукту;
- використання існуючого потенціалу туризму з найбільшою ефективністю [49].

Визначення поняття «потенціал» походить від латинського слова «*potential*» і означає «потужність, сила, приховані можливості». Тобто, «потенціал», «потенційний» означають наявність у будь-кого прихованих можливостей, які ще проявилися, але можуть розвиватися певних сферах [43].

Створення туристичного потенціалу певної території пов'язано використанням туристичних ресурсів як основи для розвитку туристичного бізнесу на певній території. Здатність туроператорів раціонально використовувати туристичний потенціал території може забезпечити сталий розвиток сфери туризму та економіки регіону.

Потужний туристичний потенціал підвищує привабливість території, а для регіонів надає перспективи подальшого розвитку [21,38,59].

На загал, культурна і природна спадщина належить усьому людству. Кожен людина повинна цінувати і зберігати ці унікальні ресурси.

Спадщина – це широке поняття, що включає культурне і природне середовище. Це поняття охоплює:

- різні види ландшафтів;
- історичні і архітектурні комплекси;
- природні заповідні місця;
- стародавні та етнічні колекції.

Унікальна спадщина та колективна пам'ять щодо певного місця або певної спільноти людей є важливою базою для розвитку, як на даний час, так і на перспективу.

В умовах зростаючих процесів глобалізації захист, збереження і презентація спадщини і культурного розмаїття будь-якої локації або регіону є вкрай важливим.

Туризм у наш час перетворився у складне явище, яке розвивається високими темпами. Туристичний бізнес сприяє розвитку економічної, соціальної, культурної, освітньої, наукової, екологічної і естетичної сфер людської діяльності [62,63].

1.2. Гаазька конвенція 1954 року «Про необхідність збереження культурних цінностей»

Гаазька конвенція «Про захист культурних цінностей ...» була підписана 14 травня 1954 року у Гаазі (Нідерланди), набула чинності 7 серпня 1956 року. Її підписали 136 країн.

Російська федерація підписала її і ратифікувала 4 січня 1957 року [4].

РОЗДІЛ І - ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ЗАХИСТУ . Стаття 1 - Визначення культурних цінностей

Стаття 2 - Охорона культурних цінностей

Для цілей цієї Конвенції охорона культурних цінностей включає охорону та повагу до таких цінностей.

Стаття 3 - Охорона культурних цінностей

Високі Договірні Сторони зобов'язуються підготуватися в мирний час до охорони культурних цінностей, що знаходяться на їхній власній території, від передбачуваних наслідків збройного конфлікту, вживаючи таких заходів, які вони вважають доцільними.

Стаття 4 - Повага до культурних цінностей

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються поважати культурні цінності, розташовані на їхній власній території, а також на території інших Високих Договірних Сторін, утримуючись від будь-якого використання власності та її найближчого оточення або приладів, що використовуються для її захисту, з метою які можуть наразити його на знищення або пошкодження у випадку збройного конфлікту; і шляхом утримання від будь-яких актів ворожості, спрямованих проти такої власності.

2. Зобов'язання, зазначені в пункті 1 цієї статті, можуть бути скасовані лише у випадках, коли військова необхідність настійно вимагає такої відмови.

3. Високі Договірні Сторони також зобов'язуються забороняти, запобігати та, якщо необхідно, припиняти будь-яку форму крадіжки, пограбування чи незаконного привласнення, а також будь-які акти вандалізму, спрямовані проти культурних цінностей. Вони утримуються від реквізиції рухомих культурних цінностей, що знаходяться на території іншої Високої Договірної Сторони.

4. Вони повинні утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на репресії проти культурних цінностей.

5. Жодна Висока Договірна Сторона не може ухилятися від зобов'язань, покладених на неї згідно з цією статтею, щодо іншої Високої Договірної Сторони через те, що остання не застосувала заходів безпеки, згаданих у статті 3.

Стаття 5 - Окупація

1. Будь-яка Висока Договірна Сторона, що окупує всю або частину території іншої Високої Договірної Сторони, буде, наскільки це можливо, підтримувати компетентні національні органи влади окупованої країни в охороні та збереженні її культурних цінностей.

2. Якщо виявиться необхідним вжити заходів для збереження культурних цінностей, які знаходяться на окупованій території та постраждали внаслідок військових дій, і якщо компетентні національні органи не можуть вжити таких заходів, держава-окупант, наскільки це можливо, і в тісній співпраці - працювати з такими органами, вживати найнеобхідніших заходів збереження.

Стаття 6 - Відмітне маркування культурних цінностей

Відповідно до положень статті 16, культурні цінності можуть містити відмітну емблему для полегшення їх розпізнавання.

Стаття 7 – Військові заходи

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються вводити в мирний час до своїх військових статутів або інструкцій такі положення, які можуть забезпечити дотримання цієї Конвенції, і виховувати серед

військовослужбовців своїх збройних сил дух поваги до культури та культурних цінностей. всіх народів.

РОЗДІЛ II - СПЕЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ. Стаття 8 - Надання особливого захисту

1. Під спеціальний захист може бути надано обмежену кількість притулків, призначених для укриття рухомих культурних цінностей у разі збройного конфлікту, центрів, що містять пам'ятки та інші нерухомі культурні цінності дуже важливого значення, за умови, що вони:

(а) розташовані на достатній відстані від будь-якого великого промислового центру або від будь-якого важливого військового об'єкта, що є вразливим місцем, такого як, наприклад, аеродром, радіомовна станція, установа, яка виконує роботу з національної оборони, порт або залізнична станція відносного значення або магістральний зв'язок;

(б) не використовуються у військових цілях.

2. Центр, що містить пам'ятники, вважається таким, що використовується у військових цілях, якщо він використовується для переміщення військового персоналу або матеріальних засобів, навіть транзитними. Те саме стосується кожного разу, коли діяльність, безпосередньо пов'язана з військовими операціями, розміщенням військового персоналу або виробництвом військової техніки, здійснюється в центрі.

4. Охорона культурних цінностей, згаданих у пункті I вище, озброєними охоронцями, спеціально уповноваженими на це, або присутність поблизу таких культурних цінностей сил поліції, які зазвичай відповідають за підтримання громадського порядку, не вважається використовуватися у військових цілях.

5. Якщо будь-яка культурна цінність, згадана в пункті 1 цієї статті, розташована поблизу важливого військового об'єкта, як визначено у згаданому пункті, вона, тим не менш, може бути поставлена під особливий захист, якщо Висока Договірна Сторона, яка просить про такий захист, зобов'язується, у випадку збройного конфлікту, не використовувати ціль і, зокрема, у випадку

порту, залізничної станції чи аеродрому, відводити звідти весь рух. У такому випадку таке відволікання повинно бути підготовлено в мирний час.

6. Особлива охорона надається культурним цінностям шляхом внесення їх до "Міжнародного реєстру культурних цінностей, що перебувають під особливою охороною". Цей запис робиться лише відповідно до положень цієї Конвенції та на умовах, передбачених у Інструкції для виконання Конвенції.

Стаття 9 - Імунітет культурних цінностей, що перебувають під особливою охороною

Високі Договірні Сторони зобов'язуються забезпечити імунітет культурних цінностей, які перебувають під особливою охороною, утримуючись з моменту внесення до Міжнародного реєстру будь-яких ворожих актів, спрямованих проти таких цінностей, і, за винятком випадків, передбачених у п. 5 ст. 8, від будь-якого використання такого майна або його оточення у військових цілях.

Стаття 23 - Допомога ЮНЕСКО

1. Високі Договірні Сторони можуть звертатися до Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури за технічною допомогою в організації захисту їх культурних цінностей або у зв'язку з будь-якою іншою проблемою, що виникає внаслідок застосування цієї Конвенції або Регламенту для його виконання. Організація надає таку допомогу в межах, визначених її програмою та ресурсами.

РОЗДІЛ II - СПЕЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ. Стаття 11 - Імпровізовані сховища

1. Якщо під час збройного конфлікту будь-яка Висока Договірна Сторона спонукається непередбаченими обставинами створити імпровізований притулок і бажає, щоб воно було взято під особливий захист, вона повинна негайно повідомити про це Генеральному комісару, акредитованому при цій Стороні. .

2. Якщо Генеральний комісар вважає, що такий захід виправданий обставинами та важливістю культурних цінностей, які перебувають у цьому імпровізованому притулку, він може дозволити Високій Договірній Стороні

відобразити на такому притулку відмітну емблему, визначену в ст. 16 Конвенції. Він негайно повідомляє про своє рішення зацікавлених делегатів Держави-покровительки, кожен з яких може протягом 30 днів наказати негайно вилучити емблему.

РОЗДІЛ III - ПЕРЕВЕЗЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ. Стаття 17 - Порядок отримання імунітету

1. Запит, згаданий у пункті I статті 12 Конвенції, має бути адресований Генеральному комісару з питань культурних цінностей. У ньому повинні бути вказані причини, на яких він заснований, і вказано приблизну кількість і важливість об'єктів, які підлягають передачі, їх поточне розташування, місце, яке передбачається зараз, транспортні засоби, які будуть використовуватися, маршрут, яким слід слідувати, дату запропоновані для передачі та будь-яка інша відповідна інформація.

2. Генеральний комісар призначає одного або кількох інспекторів, які пересвідчуються, що передано лише майно, зазначене у запиті, і що транспорт має бути схваленим методом і мати розпізнавальний знак. Інспектор або інспектори повинні супроводжувати майно до місця призначення.

Стаття 18 - Перевезення за кордон

Якщо передача під особливою охороною здійснюється на територію іншої країни, вона регулюється не лише статтею 12 Конвенції та статтею 17 цього Регламенту, але й наступними положеннями:

(a) поки культурні цінності залишаються на території іншої Держави ця Держава є її депозитарієм і поширює на неї таку ж міру турботи, яку вона надає своїм власним культурним цінностям порівнянної важливості;

(b) держава-депозитарій повертає майно лише після припинення конфлікту; таке повернення повинно бути здійснено протягом шести місяців з дати, на яку було подано запит;

(c) під час різноманітних операцій з переміщення культурних цінностей і поки вони залишаються на території іншої держави, культурні цінності звільняються від конфіскації та не можуть ними розпоряджатися ні депонент, ні

депозитарій. Проте, якщо цього вимагає збереження майна, депозитарій може за згодою перевезти майно на територію третьої країни на умовах, викладених у цій статті.

Стаття 19 - Окупована територія

Другий протокол до Гаазької конвенції був підписаний 26 березня 1999 року і набрав чинності 9 березня 2004 року. Його підписали та ратифікували 127 країн світу (у тому числі і Україна).

Російська федерація у цьому участі не приймала – вже готувалася до майбутньої війни. Цей документ був доповнений новим пунктом, що є надактуальнішим стосовно війни в Україні:

Стаття 9 – Захист культурних цінностей на окупованій території

1. Без шкоди для положень статей 4 і 5 Конвенції Сторона, яка окупує всю або частину території іншої Сторони, забороняє та запобігає на окупованій території:

(а) будь-якому незаконному експорту, іншим вилучення або передача права власності на культурні цінності;

(b) будь-які археологічні розкопки, за винятком випадків, коли це суворо вимагається для захисту, реєстрації або збереження культурних цінностей;

(с) будь-яка зміна або зміна використання культурних цінностей, яка має на меті приховати або знищити культурні, історичні чи наукові докази.

2. Будь-які археологічні розкопки культурних цінностей на окупованій території, їх перебудова або зміна використання повинні, якщо обставини не дозволяють, проводитись у тісній співпраці з компетентними національними органами влади окупованої території [2].

Визнання необхідності захисту культурної спадщини в усьому світі не є новим. Ризики для міжнародної культурної спадщини визнавали десятиліттями, а захист культурної спадщини є невід’ємною частиною міжнародного права. Захисні інструменти включають Гаазьку конвенцію 1954 року про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, Конвенцію ЮНЕСКО 1970 року про торгівлю культурними цінностями та Конвенцію ЮНЕСКО 1972 року

про всесвітню спадщину. Ці конвенції є доказом глобального громадського інтересу до захисту культурної спадщини на міжнародному рівні. Конвенції встановлюють, що культурна спадщина має правовий статус глобального суспільного блага.

Однак останнім часом зв'язки між знищенням культурної спадщини та появою бойовничих угруповань призвели до того, що захист культурної спадщини дедалі більше став формуватися в рамках політики безпеки.

Індикатором цієї сек'юритизації є те, що знищення культурної спадщини відбувається одночасно з іншими актами агресії з боку радикалізованих ісламістських бойовиків.

Наприклад, знищення статуї Будди в Баміані в Афганістані талібами вважалось переломним моментом, оскільки це сталося прямо перед 11 вересня і виникло разом із приховуванням бойовничих груп і переслідуванням етнічних груп, таких як хазарейці, з боку уряду Талібану. Визнання цього зв'язку призвело до зростання глобальної сек'юритизації після знищення культурної спадщини. Знищення культурної спадщини ІДІЛ в Іраку та Сирії та знищення культурної спадщини бойовиками, пов'язаними з «Аль-Каїдою» в Малі, - усе це передувало військовому втручання, яке вважалось необхідним коаліцією держав, до якої входили країни-члени ЄС.

Культурна спадщина та Рада безпеки ООН. Саме в цьому контексті посилення дискурсу сек'юритизації культурної спадщини відбулося у сфері формування міжнародної політики. У березні 2017 року Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію 2347(2017) про захист культурної спадщини, в якій взяла до відома резолюцію 38 С/48 Генеральної конференції ЮНЕСКО 2015 року про підтримку стратегії захисту культурної спадщини та культурного плюралізму під час збройних конфліктів. Причиною формування стратегії було визнання того, що охорона культурної спадщини виступає в якості барометра того, якою мірою цінності ООН щодо прав людини, що стосуються культурного плюралізму, поважаються на даній території. Ухвалення Резолюції Ради Безпеки ООН (обов'язкове рішення для всіх держав-членів ООН) визнало

знищення культурної спадщини військовим злочином, а також криміналізувало участь у групах, які займаються знищенням культурної спадщини.

Очікується, що ЄС формулюватиме свої міжнародні стратегії відповідно до цінностей ООН, а також допомагатиме державам-членам ЄС виконувати їхні міжнародні зобов'язання як держав-членів ООН. Крім того, геостратегічні загрози, в тому числі тероризм, пов'язані зі знищенням культурної спадщини суб'єктами, пов'язаними з воєнними групами, сильно впливають на глобальну безпеку, включаючи територію ЄС.

Проте існує розбіжність між цілями ЄС щодо охорони культурної спадщини в зовнішніх країнах і повноваженнями Союзу в галузі культури відповідно до принципу передачі, встановленого статтею 5 Договору про Європейський Союз (TEU). Культура, і, як наслідок, культурна спадщина, класифікується як допоміжна компетенція відповідно до статей 6 і 167 Договору про функціонування Європейського Союзу (TFEU). Це означає, що ЄС має обмежений спектр дій: його заходи можуть втручатися лише для підтримки, координації чи доповнення дій держав-членів.

Стаття 167(4) ДФЄС може мати важливий вплив на роль, яку може відігравати ЄС у захисті культурної спадщини. Стаття 167(4) дозволяє включати питання культурної спадщини в політику ЄС і розширює діяльність ЄС у сфері спадщини за межі процедурних обмежень статті 167(5) ДФЄС. Додаючи культурну спадщину до політики, щодо якої ЄС має виключну або спільну компетенцію, ЄС може мати ширші можливості для дій.

У світлі цього ЄС розробив міжнародну стратегію захисту, охорони та реабілітації культурної спадщини в конфліктних і постконфліктних зонах як частину своєї стратегії глобального миру та безпеки. У червні 2021 року Рада Європейського Союзу ухвалила Висновки Ради щодо підходу ЄС до культурної спадщини в конфліктах і кризах. У висновках Ради Рада також підтвердила, що культурна спадщина може виступати в якості вихідної точки для мирного посередництва. Крім того, у Висновках Ради зазначено, що захист культурної спадщини може як запобігти конфлікту, так і, після конфлікту, допомогти

створити стійкість у громадах і бути вектором для відновлення у побудові сталого миру.

З практичної точки зору Висновки Ради закликають до інтеграції захисту культурної спадщини в інструментарій ЄС для вирішення конфліктів і криз. Це включає, але не обмежується включенням культурної спадщини до Спільної політики безпеки та оборони (CSDP), а також до інших сфер зовнішньої діяльності ЄС і до відповідних фінансових інструментів, включаючи Інструмент сусідства, розвитку та міжнародного співробітництва (NDICI) – Глобальна Європа.

Яскравим прикладом активного фінансування ЄС культурної спадщини в постконфліктній зоні є Ірак, де Мякінен та інші продемонстрували, що ЄС активно підтримує відновлення культурної спадщини Іраку на території, яка колись контролювалася ІДІЛ. ЄС був активним донором і фасилітатором через свою програму розвитку у флагманській програмі ЮНЕСКО «Відродити дух Мосула». ЄС фінансував операції під керівництвом ЮНЕСКО в Ємені та Сирії для захисту культурної спадщини. Схоже, що в контексті захисту культурної спадщини в зонах міжнародних конфліктів ЄС прагне підтримувати та діяти у співпраці з ЮНЕСКО, а не створювати конкуруючі політики та дії.

Завдяки цим зовнішнім ініціативам ЄС включає культурну спадщину в свою зовнішню політику розвитку та в CSDP, таким чином діючи в межах своїх повноважень у сфері культури та відповідно до статті 167(4) ДФЄС, інтегруючи культурну спадщину в політику, щодо якої ЄС має виключну та спільну компетенцію. Таким чином, ЄС може виконувати свої стратегічні цілі щодо підтримання глобального миру та безпеки, допомагати державам-членам виконувати свої міжнародні зобов'язання перед Радою Безпеки ООН, а також брати участь у відстоюванні цінностей прав людини ООН.

У 2003 році ЮНЕСКО розробила міжнародне рішення для боротьби з незаконним обігом культурних цінностей: базу даних ЮНЕСКО про національне законодавство про культурну спадщину.

Збираючи в Інтернеті національні закони своїх держав-членів, ЮНЕСКО пропонує всім зацікавленим сторонам (урядам, митникам, торговцям мистецтвом, організаціям, юристам, покупцям тощо) повне та легкодоступне джерело інформації. У разі юридичного питання про походження об'єкта (який міг бути вкрадений, пограбований або незаконно експортований, імпортований чи придбаний), корисно мати швидкий доступ до відповідних національних законів.

Декларація ЮНЕСКО про відповідальність нинішніх поколінь перед майбутніми поколіннями, ухвалена 12 листопада 1997 року, вимагає, щоб нинішні покоління зберігали культурне розмаїття людства, а також несли відповідальність за виявлення, захист і охорону матеріальної та нематеріальної культурної спадщини та передачу цієї спільної спадщини майбутнім поколінням.

Декларація ЮНЕСКО про навмисне знищення культурної спадщини, ухвалена 17 жовтня 2003 року, стосується навмисного знищення культурної спадщини, включаючи культурну спадщину, пов'язану з природним об'єктом, і вимагає від держав-членів вживати всіх належних заходів для запобігання, уникнення, припинення та припинення актів навмисного знищення культурної спадщини.

Конвенція ЮНЕСКО 1970 р. про засоби заборони та попередження незаконного ввезення, вивезення та передачі права власності на культурні цінності. Це законодавство Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) є багатосторонньою міжнародною угодою, спрямованою на боротьбу з незаконним обігом культурних цінностей.

Він стосується придбання культурних цінностей і вимагає, щоб нові придбання були та були придбані чесно, щоб музеї не торгували незаконно придбаними предметами та щоб музеї (та інші культурні організації) співпрацювали для боротьби з незаконним обігом культурних цінностей.

Закон про торгівлю культурними об'єктами (правопорушення) 2003 року. Це законодавство стосується придбання культурних цінностей і визнає

правопорушенням придбання, розпорядження, імпорту або експорту «зіпсованих» культурних об'єктів, а також згоду чи домовленість про це; і для пов'язаних цілей. Закон визначає тут термін «заплямований» — у широкому сенсі це стосується нечесного вивезення, розкопок або торгівлі будь-яким культурним чи історичним об'єктом у Великобританії та інших країнах.

Міжнародна фундація досліджень мистецтва: міжнародне законодавство про культурну власність. Міжнародний фонд досліджень мистецтва (IFAR) зберігає інформацію про міжнародне законодавство про культурну власність. Ці ресурси спрямовані на те, щоб допомогти користувачам орієнтуватися в дедалі складнішому та численному законодавстві та прецедентному праві щодо придбання творів мистецтва та власності на них. Ознайомлення з цією інформацією є одним із кроків у процесі належної обачності щодо придбання витвору мистецтва.

У 2005 році за фінансової підтримки Державного департаменту США було запущено Базу даних ЮНЕСКО про національне законодавство про культурну спадщину. Це унікальний інструмент, який дозволяє отримати вільний і легкий доступ до чинного законодавства про культурну спадщину, а також швидко ознайомитися з іншими відповідними національними культурними правилами та положеннями.

Цей щоквартальний інформаційний бюлетень створено для інформування користувачів бази даних про останні оновлення та завантаження на веб-сайт. Крім того, він надає інформацію про майбутні семінари та зустрічі на регіональному та міжнародному рівнях, зокрема там, де буде просуватися База даних.

На веб-сайті бази даних опубліковано 2756 законів 188 держав-членів.

Збираючи в Інтернеті національні закони держав-членів, ЮНЕСКО пропонує всім зацікавленим сторонам (урядам, митницям, торговцям мистецтвом, організаціям, юристам, покупцям ...) повне джерело інформації, легкодоступне. Якщо виникає юридичне питання про походження предмета (викрадений, пограбований, експортований, імпортований або придбаний

незаконним шляхом), справді корисно швидко перевірити відповідне національне законодавство.

База даних ЮНЕСКО про національне законодавство про культурну спадщину дозволяє здійснювати пошук:

- Національне законодавство щодо охорони культурної спадщини в цілому;
- Сертифікати на вивезення та/або ввезення культурних цінностей (за бажанням);
- Переклади, офіційні чи інші, національних законів і сертифікатів;
- Відомості про компетентні національні органи у сфері культурної спадщини;
- Країни, які нещодавно подали нове або оновлене законодавство про культуру.

Таким чином, ще раз доведено, що:

- країна-окупант заздалегідь розробляла плани захвату України;
- планувала геноцид щодо історичної ідентичності української нації (перетворення її «в один народ»);
- РФ не дотримується ніяких міжнародних угод, навіть тих, що підписала та ратифікувала.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ТУРИСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ

2.1. Аналіз пам'яток національного та місцевого значення, включених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

Українські національна культура і ідентичність нації – унікальна річ. Тому не лише наша територія, а, у першу чергу, українська ідентичність стала об'єктом агресії РФ.

Україна багата на різні історичні пам'ятки (рис. 2.1), до яких північні варвари увесь час існування нашої держави хочуть приєднатися і зробити своїм надбанням через наратив «Ми один народ».

Рис. 2.1. Пам'ятки України у регіонах

Джерело: [51]

Нажаль, у сучасному світі постійно незаконно продаються (в тому числі через мережу Інтернет), викрадені артефакти. Це призводить до втрати історичної і культурної спадщини, яка має значну історичну, наукову і суспільну цінність.

В Україні у 1995 році створений Український державний інститут культурної спадщини (УДІКС) що є культурно-просвітницьким центром. Ціллю цієї організації є збереження та захист культурної спадщини України, привернення інтересу широких кіл громадськості до національного культурного надбання.

Інститут займається практичним вирішенням проблем, пов'язаних з вивченням і охороною пам'яток, розробкою нормативно-правових документів, які будуть сприяти збереженню та створенню відповідних умов для подальшого використання об'єктів культурної спадщини.

Оприлюднений список містить 53 типи культурних цінностей, розділені ці об'єкти на 7 загальних категорій. Зокрема, йдеться про археологічні знахідки, оригінали стародавніх рукописів та книг, монети, а також об'єкти, що відносяться до релігійного, прикладного та образотворчого мистецтва (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Екстрений Червоний список загроженої культурної спадщини України

Загальна категорія	Типи культурних цінностей	Характеристика
Документи, рукописи, книги XII – XIX ст	Рукописи та мініатюри, рідкісні книги, інкунабули та стародруки; на папері або пергаменті; дереворит, золочення, гравіювання; рукописні та друковані; арабським, кириличним, грецьким,	1. Оршанське Євангеліє апракос, церковнослов'янська мова білоруської чи української редакції, 142 арк., XIII ст., пергамен 4°, 9.4 x 26.4 см. © НБУВ 2. Котляревский И.П. Енеида / на малороссийском языке. 1798, 176 с. 8°, 20 x 13 см. ©НБУВ 3. Пінкас «Талмуд-Тори», релігійної школи м. Копичинці, іврит, 8 арк., 1873-1889, 37 x 24 см. © НБУВ 4. Перше повне друковане видання Біблії церковнослов'янською мовою, папір, друк, дереворит, шкіряна палітурка, Острог, 1581 р., 2°, 32 x 20 x 10 см. © Музей книги і друкарства України 5. Патерик або Отечник Печерський, мова: церковнослов'янська, перша редакція, папір, гравюра, друк, дереворит, палітурка, друкарня Києво-Печерської лаври, Київ, 1661, 2°, 28,5 x 17,5 x 6 см. © Музей книги і

	єврейським або латинським шрифтом	друкарства України 6. Богословський текст, рукопис на папері, м. Бахчисарай, Крим, XVIII ст., 22 x 17 см. © Львівський музей історії релігії 7. Напрестольне Євангеліє, друкарня Києво-Печерської лаври, срібло, дерево, папір, тиснення, позолота, друк, гравіювання 1707 р. (металева оправа, 1658 р.), 41 x 26 x 8 см. © Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»
Ікони	Ікони із зображеннями фігур (релігійне мистецтво), написані на полотні чи дереві; олія та/або темпера; золочення та/або сріблення.	8. «Святий Миколай із житійними сюжетами» олія, темпера, позолота, сріблення на ґрунтованій липовій дошці з двох частин, рельєф, різьблення), Слобожанщина, 1680-1685 рр., 125 x 81 x 1,7 см (рама: 144 x 119 x 19 см). © НАМУ 9. «Христос Недремне Око, Христос Виноградна Лоза, Іоанн Хреститель», полотно, олія, Київська обл., 1853 р., 58 x 120 см. © НАМУ 10. «Воздвиження Чесного Хреста Господнього, Богородиця з Немовлям, Св. Миколай, Юрій-Змієборець, Розп'яття», дерево, олія, народна ікона, Буковина, кінець XIX ст., 57,2 x 97,5 см. © Національний центр народної культури
Образотворче мистецтво.	Живопис та графіка	11. «На річці», полотно, олія, Микола Пимоненко, кін. XIX – поч. XX ст., 80,5 x 109 см. © НАМУ 12. «Висотники», полотно, олія, Чепик Михайло, соцреалізм, 1960 р., 207 x 314 см. © НАМУ 13. «Міст. Севр.», полотно, олія, Олександра Екстер, авангард, 1912 р., 145 x 115 см. © НАМУ 14. «Ринок», чорний олівець на сірому папері, Олександр Богомазов, 1914 р., 39,9 x 30,3 см. © НАМУ 15. «Чорний звір», акварель, папір, Марія Примаченко, наїв, 1936 р., 29 x 40 см. © НМУНДМ
	Твори народного живопису поширені в центральній Україні XIX – пер. пол. XX ст.	16. «Козак-Мамай», полотно, олія, народне мистецтво, Полтавщина, XVIII ст., 86,5 x 66 см. © Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» 17. «Портрет дівчини у вінку», полотно, олія, Панас Ярмоленко, Київщина, поч. XX ст., 68 x 67,7 см. © Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара»
Релігійні об'єкти	Культові предмети та скульптури; срібло і дерево; гравіювання, тиснення, золочення та/або сріблення	18. Дискос, срібло, гравіювання, карбування, позолота, Київщина, поч. XVIII ст. 8,8 x 28,8 x 20,7 см. © Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» 19. Хрест напрестольний (срібло, тиснення, гравіювання), кінець XVII ст., 37,1 x 18,3 x 0,9 см. © Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» 20. Хатаси [прикраси до Тори], срібло, карбування, Крим, XIX ст. © Національний заповідник «Давній Галич» 21. Курильниця [бахурниця], срібло, Крим, XVIII – XIX ст., 28 x Ø 25,3 см. © МІСТ 22. Ангел, дерево, олія, позолота, Тернопільська обл., XVIII ст., 131 x 60 x 44 см. © НАМУ 23. Євангеліст Марк, дерево, різьба, позолота, Київська

		обл., XVIII ст., 47 x 34 x 20 см. © НАМУ
Ужиткове мистецтво	Начиння та оздоблення	24. «Ведмідь», видування, кольорове скло, м. Лубни Полтавської обл., XVIII ст., 21,2 см. © НМУНДМ 25. Ваза, фаянс, рельєф, кольорова глазур, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, Київська обл., 1833 р., 19,5 см. © НМУНДМ 26. Кахля, глина, ангоб, полива, гравіювання, відтиск у формі, м. Косів, Івано-Франківська обл., 1849 р. 23 x 20 x 6,5 см. © Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара».
	Текстиль і костюми	27. Фес [традиційний жіночий головний убір кримських татар], Крим, остання чверть XIX – поч. XX ст., 17 x 18 см. © МІСТ 28. Іпішлі кушак (традиційний жіночий пасок кримських татар) тканина, срібло, скань, зерно, позолота, Крим, остання чверть XIX – поч. XX ст. © МІСТ 29. Килим (вовна, ручне ткацтво), Поділля 19 ст., 155 x 410 см. © НМУНДМ 30. Рушник вишитий, конопляне полотно домоткане, заполоч, Черкаська обл., кін. XIX – поч. XX ст., 285 x 44 см. © Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» 31. Традиційне жіноче весільне вбрання, полотно, бавовна, вовна, вишивка, ткацтво, Тернопільщина, поч. XX ст. © Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара»
	Прикраси	32. Дукач [жіноча прикраса], метал позолочений, блакитна емаль, лиття, с. Вертіївка, Чернігівської обл., кін. XIX ст. 10 x 6 см. © Національний центр народної культури «Музей Івана Гончара» 33. Дукач [жіноча прикраса], срібло, латунь, мідь, скло, лиття, карбування, гравіювання, с. Вереміївка Черкаської обл., друга половина XIX ст.
Нумізмати́ка		34. Скіфський золотий перстень із пантікапейським статером, IV ст. до н.е., Ø 2 см. © МІСТ 35. Гривня [срібний зливok], чернігівського типу, XII – XIII ст., 15,1 x 4,7 см. © МІСТ 36. Златник Володимира Святославовича 972-1015 рр., 1,9 см. © МІСТ 37. Денарій срібний [дрібна монета], Київське князівство, Володимир Ольгердович, 1363-1394 рр., 0,9 см. © МІСТ
Археологічні об'єкти	Начиння та ємності	38. Бінокулярна посудина, кераміка, Трипілля, V – IV тис. до н.е., 18,8 x 26,5 x 11,5 см. © МІСТ 39. Керамічний горщик, катакомбна археологічна культура, кінець III – поч. II тис. до н.е., Луганська обл., Україна, 18 x Ø макс. 21,5 см. © Археологічний музей Київського національного університету імені Тараса Шевченка 40. Керамічна курільниця, катакомбна археологічна культура, Луганська обл., кінець III-початок II тис. до н.е., 7 x Ø макс. 17,7 см. © Археологічний музей

		Київського національного університету імені Тараса Шевченка
	Скульптури та статуетки	41. Жіноча статуетка, кераміка, Оселівка, IV – III тис. до н.е., 17 x 4,2 x 2,8 см. © МІСТ 42. Давньогрецька теракота, Крим, I ст. н.е., 11,6 x 8,5 x 3 см. © МІСТ
	Зброя	43. Наконечники скіфських стріл IV ст. до н. е. © Інститут археології НАН України 44. Залізні меч та кинджал, Черкаська обл., VII – V ст. до н.е., 40 см; 73 см. © МІСТ 45. Бронзова бойова сокира, с. Худльово, Закарпатська обл., XIV – XII ст. до н.е., 26,2 x 5,6 см. © МІСТ
	Коштовності та особисті речі	46. Бронзова скронева підвіска, Київ, I пол. II тис. до н.е., 8,4 x 3,9 см. © МІСТ 47. Срібна пряжка із зображенням орла, Крим, VII ст. н.е., 19,6 см. © МІСТ 48. Золота рясна з «колтом», Київ, XII ст. н.е., 7,6 x 2,8 x 3,1 см. © МІСТ 49. Бронзове дзеркало, Роменський р-н, VII – VI ст. до н.е., 31 x 17,5 см. © МІСТ
	Інструменти та приладдя	50. Кістяні псалії, елементи кінського спорядження, с. Вовківці, 7-6 ст. до н.е., бл. 16,7-19,3 см кожний. © МІСТ 51. Скіфські прикраси кінської вуздечки, IV ст. до н.е., окремі елементи бл. 16 x 14 мм, 25 x 20 мм, 20 x 18 мм. © Інститут археології НАН України 52. Бронзові бляхи, Черкаська, Кіровоградська, Херсонська області, V - IV ст. до н.е., бл. 7 x 5 см кожна. © МІСТ 53. Бронзове навершя, с. Вовківці, V ст. до н.е., 28 см. © МІСТ

Джерело: [53]

Трипільська кераміка. До списку внесли Трипільську та Косівську кераміку, Кримські теракотові фігурки та елементи кримськотатарського одягу, прикраси Скіфської культури, Острозьку Біблію, Бахчисарайський теологічний манускрипт.

Скіфські прикраси, а також картини багатьох художників, серед яких Микола Пимоненко, Марія Примаченко, Олександра Богомазова, Олександра Екстер та інші.

Острозька Біблія. Усі ці об'єкти знаходяться під загрозою через мародерство, викрадення та незаконне вивезення з території України [19,53].

Основна мета Екстреного Червоного списку культурної спадщини України – сприяти охороні культурної спадщини шляхом визначення типів об’єктів, які є під найбільшою загрозою.

Будь-які культурні об’єкти, які можуть походити з України до та після повномасштабного вторгнення, мають підлягати детальній перевірці та запобіжним заходам перед будь-якою операцією.

Фонд ICOM (International council of museums) опублікував Екстрений Червоний список загроженої культурної спадщини України.

Культурна спадщина України охороняється національним і міжнародним законодавством.

2.2. Прояви геноциду проти української ідентичності під час війни з Росією

Проявом геноциду є знищення певного шару культури, її носіїв і нематеріальної культурної спадщини. Метою геноциду може бути культурна спадщина і це розцінюється як «культурний геноцид».

Красти чужу культуру і історію – особливість північного сусіда протягом усієї його небагатої історії.

Відсутня самобутня культура – відсутній народ. Таким чином, знищення культури призводить до знецінення важливої складової народу - єдиної спільноти.

До складових культурного геноциду можна віднести:

- знищення або викрадення рукописів і книг;
- сплюндрування культурних та релігійних реліквій;
- гноблення національної інтелігенції – носіїв культури;
- заборона говорити рідною мовою;
- вилучення дітей та передача їх до інших (не пов’язаних цією нацією) груп населення [61].

На даний момент захист культурних цінностей в Україні регулюється декількома нормативно-правовими актами:

- Законом України «Про охорону культурної спадщини»;
- Законом України «Про охорону археологічної спадщини»;
- Керівництвом по застосуванню норм міжнародного гуманітарного права в Збройних Силах України, затвердженим наказом Міністерства оборони України від 11 вересня 2004 р. № 400.

Зокрема, опікування культурними цінностями під час збройного конфлікту регулюється ратифікованими Україною міжнародними угодами, які, відповідно до ст. 9 Конституції України, є складовою українського законодавства, а саме:

- Конвенцією про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту;
- Конвенцією про охорону культурної та природної спадщини й Конвенцією про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності.

РФ постійно втручається у політичне життя України і виступає проти захисту культурної спадщини. Наприклад, кваліфікувала як політичне рішення внесення історичного центру Одеси до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [52].

Війна триває з РФ з 2014 року, а 24 лютого 2022-го року вона перейшла у стадію повномасштабного вторгнення. Жертвами агресії стали й пам'ятки культури. Зруйновано Іванківський історико-краєзнавчий музей, Харківський художній музей, Луганський історичний музей, Донецький обласний краєзнавчий музей, Військово-історичний музей Чернігова.

Згорів будинок, в якому жив Михайло Грушевський. У його будинку зберігалася колекція картин відомого українського художника Василя Кричевського, яку Грушевський збирав протягом 30 років. У той час було втрачено;

- сто двадцять три старовинні українські та перські килими;

- посуд з богемського, венеційського та українського скла;
- сервізи зі срібні, міді та олова;
- церковні приналежності;
- понад сотня західноєвропейських та українських виробів із порцеляни;
- цінні книги і рукописи;
- старовинні меблі;
- портретів українських видатних діячів.

Міжнародне гуманітарне право бере під свій захист історико-культурні пам'ятки під час збройних конфліктів. Але міжнародне гуманітарне право трактує поняття «культурні цінності» у досить широкому діапазоні. До прикладу, нематеріальна культурна спадщина – це не спадщина у звичному сприйнятті. Цей вид спадщини не згадується щодо норм, які захищають культурні цінності у випадку збройних конфліктів.

До нематеріальної культурно-історичної спадщини можна віднести:

- свята, обряди, народні традиції, усну народну творчість, звичаї, народні пісні, музика, танці, театральні вистави);
- традиційні ремесла і світогляд українського народу, що стосується природи та всесвіту);
- знання, навички народної медицини, народний календар, національне кухарство, етнічний одяг, що передається від покоління до покоління, постійно відтворюються групами людей та формує у нації почуття самотності і наступності.

Таким чином, нематеріальна культурна спадщина захищає ідентичність нації, приналежність людей до української культури, нашої історії, стародавніх традицій і обрядів. Цю спадщину неможливо створити штучно, вона передається з покоління до покоління, пов'язує з прашурами, постійно змінюється і збагачується. Завдяки цьому ми відчуваємо себе спільнотою, українцями. А ось знищення цієї спільності і ідентичності ворогом є формою справжнього геноциду.

Російський агресор наголошує на «штучності» українського народу, хоче знищити усі його характерні риси, зробити з українців «один народ ... ». Через це бажання століттями українська культура знищувалася, мова заборонялася. РФ намагалася знищити українські традиції, народні художні промисли, національні звичаї і обряди, пісні і говірки та ремесла.

Будь-які національні українські ознаки визнаються агресором «фашистськими». Спаплюється людську гідність, якщо людина говорить українською мовою, це сприймається як «теляча сільська мова».

Усі злочини, які містять ознаки навмисного знищення української культури та ідентичності є злочинами геноциду.

Вторгнення Росії в Україну однією з цілей вбачає позбавити суверенну країну її права на історичну ідентичність. Постійні ракетні і шахедні обстріли приносять значну шкоду культурній спадщині. Міжнародне право встановлює правила, щоб зменшити кількість загиблих серед цивільного населення і обмежити знищення культурної спадщини, - обидва є воєнними злочинами, які міжнародна спільнота повинна буде аналізувати [36].

Після анексії Криму була проведена незаконна передача артефактів до Росії, проводяться незаконні археологічні розкопки, знахідки яких вивозяться до Росії або продаються на чорному ринку. Унікальна культурна спадщина кримських татар знищена, а спрямовані консерваційні роботи заплутали сліди її походження.

Російські війська постійно обстрілюють Київ, де знаходяться Печерська Лавра і собор Святої Софії - об'єкти культурної спадщини ЮНЕСКО. До списку спадщини ЮНЕСКО, крім об'єктів у Києві та Криму, входить старе місто Львова та три інші об'єкта. Кандидатами на включення є ще сімнадцять об'єктів, які внесені до попереднього списку Світової спадщини ЮНЕСКО. Серед них історичний центр Чернігова, харківський хмарочос, Держпром, археологічна пам'ятка «Кам'яна могила» - усі вони постраждали від жорстких бойових дій. Історичний центр Одеси стикається з серйозною загрозою руйнування.

Процес оцифрування колекцій - засіб збереження культурних цінностей для прийдешніх поколінь. Платформа Europeana проводить оцифрування колекцій української культурної спадщини.

2.3. Стан культурно-історичних об'єктів через військові дії

Наша культурна спадщина вважається провідною частиною національної ідентичності та історичної пам'яті народу. Вона акумулює багатовікові традиції, прояви мистецтва, досягнення архітектури і науки, відображає особливий устрій розвитку народу. Підчас війн захист об'єктів культурної спадщини має особливе значення, тому що такі об'єкти також потрапляють під агресивні атаки, які спрямовані на зневірення людей і їх морального духу.

Наша країна, має багату історію, її регіони відрізняються культурною різнобарвністю, тут є багато об'єктів культурної спадщини, що являють неабияку цінність не лише для українців, але й для усіх народів світу. Проте, з початком агресії РФ усі ці об'єкти у будь-якій частині країни стикнулися із загрозою знищення. Історичні будівлі, пам'ятники, музеї, археологічні пам'ятки були пошкоджені або зруйновані [13].

Під час війни культурна сфера зазнала найбільших втрат за усю історію незалежної України. Для будь-якої країни її культура є базою самовизначення її громадян. Руйнування об'єктів культури є дуже разючим ударом для кожного мешканця країни, оскільки з руйнуванням таких об'єктів безповоротно втрачається й частка історії країни та українського народу. Через інтенсивні бої на півдні та сході країни, постійні і багато чисельні шахедні та ракетні обстріли, більша частина культурних і спортивних установ призупинила роботу. Таким чином, майже дванадцять мільйонів мешканців шести областей країни (Луганська, Миколаївська, Донецька, Запорізька, Харківська, Херсонська області) лишилися доступу до таких послуг. Майже тринадцять мільйонів осіб з 7 областей країни обмежені в їх отриманні (рис. 2.2).

У реєстрах національної культурної спадщини у країні нараховується майже 15,5 тисяч об'єктів культурної спадщини, з них майже 1,2 тисяч це

об'єкти загальнодержавного значення і ще 14,3 тисяч – об'єкти місцевого значення.

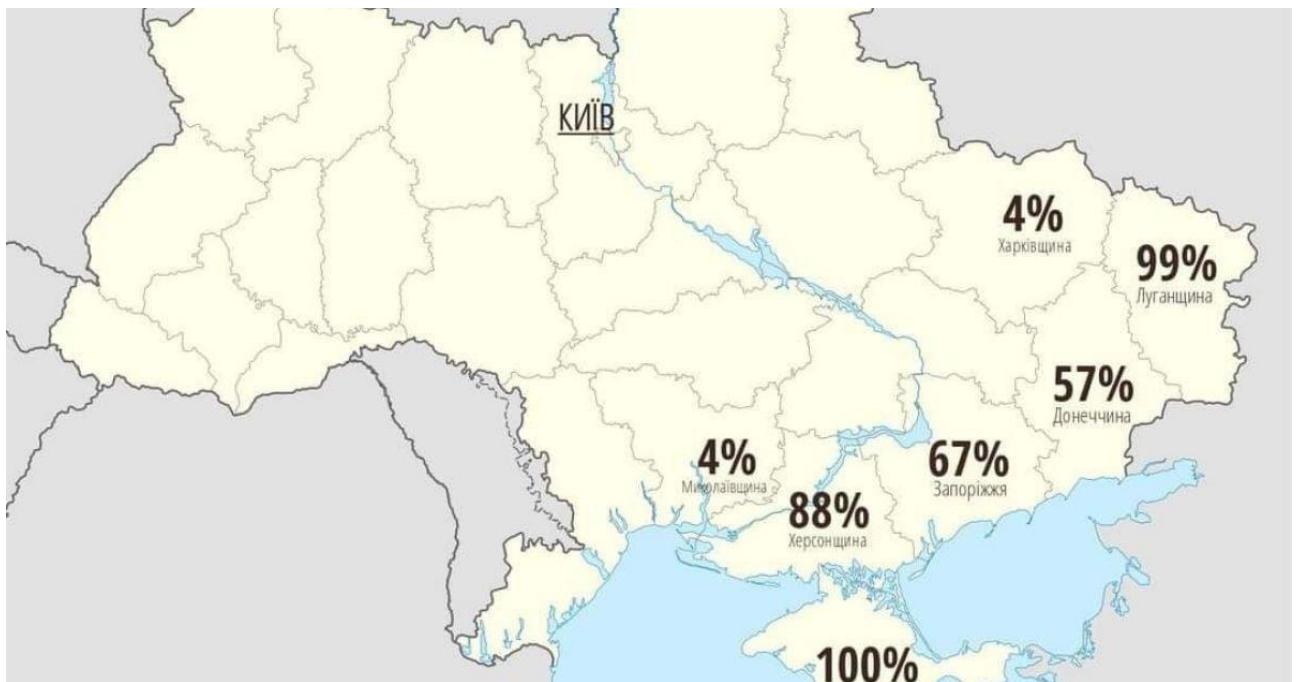

Рис. 2.2. Карта окупованої частини України

Джерело: [13]

Усі об'єкти розділено на 8 типів:

- об'єкти садово-паркового мистецтва;
- об'єкти науки і техніки;
- архітектурні пам'ятки;
- археологічні пам'ятки;
- історичні споруди і будівлі;
- ландшафтні локації;
- об'єкти монументального мистецтва;
- об'єкти містопланування/містобудування.

Серед найбільочіших втрат є:

- музей Григорія Сковороди - автора всесвітньо відомих філософських та художніх творів;
- Свято-Успенська Святогірська лавра, яка внесена до реєстру пам'яток UNESCO;

- колекція скіфського золота.

Суттєвих руйнувань зазнали й інші сакральні культурні та релігійні об'єкти:

- Харківський національний академічний театр опери та балету ім. М.В.Лисенка;

- Музей старожитностей у Чернігові;

- Миколаївський міський палац культури «Корабельний»;

- Маріупольський драматичний театр;

- Харківський будинок "Слово" та багато інших.

Станом на червень 2024 р. загальна приблизна сума прямих збитків, які були завдані об'єктам релігії та туризму, інфраструктурі сфер культури, складають 2,4 млрд. доларів. Вцілому, від початку військових дій було пошкоджено або зруйновано 343 об'єкти спорту, 1804 об'єктів культури, 164 – туризму (табл. 2.2).

Міністерство культури та інформаційної політики з самого початку війни постійно фіксує пошкодження, руйнування. Нажаль, перелік цих об'єктів постійно зростає.

Таблиця 2.2

Експертна оцінка прямих і непрямих втрат та потреб економіки України

Оцінка втрат, млрд.. USD			
тип майна	Прямі втрати 13 червня 2022 року	Прямі втрати червень 2023 року	Частка прямих втрат за типом майна, % від загальної суми, 2023р.
Житлові будівлі	36.8	55.9	37.1
Інфраструктура	31.3	36.6	24.3
Активи підприємств, промисловість	8.0	11.4	7.5
Соціальна сфера	0.2	0.2	0.1
Культура, туризм, спорт	0.7	2.4	1.6
Разом	95.5	150.5	100

Джерело: [25,26]

Обласні військові адміністрації постійно займаються фіксацією пошкодженого чи зруйнованого майна. Це вже понад 664 об'єктів культурної спадщини. Це не враховує бібліотеки або інші музейні або культурні заклади,

розміщені у сучасних будівлях. Предметом розгляду також є пошкодження або втрата об'єктів археологічної спадщини. Багато з них знаходяться у зоні бойових дій або на окупованих територіях і їх обстеження наразі неможливо.

На 06.05.2024 загальна кількість пошкоджених або зруйнованих пам'яток сягнула 1062. Це 864 – місцевого значення, 123 пам'ятки національного значення та 75 нещодавно виявлені об'єкти культурної спадщини.

Було пошкоджено 664 об'єкти:

- пам'ятки архітектури – 211;
- об'єкти, архітектури і містобудування – 186;
- пам'ятки історії – 179;
- споруди монументального мистецтва – 18;
- пам'ятники містобудування і монументального мистецтва – 17;
- локації археологічні – 16 [37].

Важливою проблемою і методологічним обмеженням обрахунку є те, що грошова вартість об'єктів культурної спадщини обраховується без урахування дійсної вартості саме культурної цінності об'єктів. Також проблемою є дистанційний обрахунок вартості деяких об'єктів, відсутність цілісного реєстру культурних споруд, що повинен був би містити конкретні дані щодо мистецьких об'єктів, культурної спадщини, переліку музейних артефактів. Поки що детально не обраховувались втрати бібліотечних фондів, музейних колекцій, витрати на переміщення музейних фондів.

Проекти консервації і реставрації культурної спадщини розробляються персонально для кожного об'єкта. При цьому враховуються усі обстеження і найкращі світові методики. Іноді залучаються і будуть і надалі залучатися міжнародні експерти.

Оцінка вартості пошкодженого та зруйнованого майна ускладнюється через проблеми з непрямою оцінкою цінності й вартості внутрішнього оздоблення релігійних та інших культурних установ, експонатів, ікон, фресок, предметів мистецтв, прикрас, що містяться у спорудах.

Загальні непрямі втрати сфер культури, туризму та спорту станом на червень 2024 року становлять 10,8 млрд. доларів, з яких 6,4 млрд. доларів – збитки закладів культури і спорту, 4,4 млрд. доларів - туризму.

Сфери культури та туризму залежать один від одного. Концентрація об'єктів культурної спадщини, що містять пізнавальні/освітні та розважальні функції, підвищує туристичну привабливість для таких локацій, і створюються певні культурно-туристичні зони. Під час війни саме такі зони зазнають суттєвих втрат. Руйнація і пошкодження культурних об'єктів спричиняє високі втрати не тільки саме культурної сфери, а ще й призводить до втрати туристичної привабливості.

Переміщення представників фахових спільнот теж можна віднести до непрямих втрат, тому що культурне середовище формується якраз за рахунок людей, які займаються цією діяльністю. За час війни мігрувала значна кількість експонатів, ікон, фресок, театральних труп у бік більш “безпечних” регіонів.

Туристична галузь через воєнні дії втратила і продовжує втрачати суттєву частину фінансів. По-перше, це пов'язано із зменшенням туристичних потоків, основу яких до війни складали подорожі за межі країни (іноземних туристів майже немає, а до війни вони складали близько 4 млн. осіб на рік), для приїзду до України майже 90 тисяч з них зверталися до українських туристичних агентств.

Через активні військові дії, загрози шахедних і ракетних атак тринадцять з двадцяти чотирьох регіонів залишилися без активного туризму (тут припинили свою роботу усі підприємства туризму). У деяких з цих регіонів працює тільки половина туристичних підприємств (табл. 2.3.).

ГО «Антикорупційний штаб» зібрала дані від обласних державних адміністрацій по всій країні, що дозволило створити комплексну картину пошкоджень та руйнувань культурних пам'яток (табл. 2.4. і табл. 2.5).

Повернення музейних цінностей буде складним процесом, який займе тривалий час. Є багато чисельні свідчення з двадцятого століття, коли

українські артефакти перевозилися до музеїв РФ, і не тільки до Москви, вони і досі там перебувають (рис. 2.3.).

Таблиця 2.3

Загальна оцінка прямих збитків за регіонами станом на червень 2023*

Регіони	Оцінка прямих збитків, млн. дол.
Вінницька	412
Волинська	39
Дніпропетровська	2222
Донецька	38807
Житомирська	1057
Закарпатська	15
Запорізька	13379
Івано-Франківська	328
Київська	9992
Кіровоградська	345
Луганська	17003
Львівська	212
Миколаївська	7434
Одеська	725
Полтавська	661
Рівненська	101
Сумська	3208
Тернопільська	76
Харківська	31084
Херсонська	19526
Хмельницька	79
Черкаська	118
Чернівецька	84
Чернігівська	6439
м.Київ	1205

Джерело: [25]

Таблиця 2.4

Прямі, непрямі втрати релігійних, культурних установ, закладів спорту, туризму внаслідок воєнної агресії проти України, та попередня оцінка потреб секторів у відновленні

Види втрат	Одиниця кількості	Первісна кількість об'єктів	Кількість пошкоджених об'єктів	Оцінка втрат, млрд. грн.	Оцінка втрат, млрд. дол. США
Прямі втрати					
<i>Зруйновано</i>					
Спортивна культура	од.	161991656	24	2.4	0.1
Культурна сфера	од.	2135	280	9.6	0.4
Туристична сфера	од.	1876	28	0.3	0.0
<i>Пошкоджено</i>					

Спортивна культура	од.	161991656	71	1.7	0.1
Культурна сфера	од.	2135	247	5.6	0.2
Туристична сфера	од.	1876	21	0.1	0.0
<i>Загальні прямі збитки інфраструктури</i>			683	21.9	0.7
<i>Непрямі втрати</i>					
Зменшення доходів культури та спорту	-	-	-	15.5	0.5
Зменшення доходів туристичної галузі	-	-	-	110.8	3.8
<i>Загальні непрямі втрати галузі</i>	-	-	-	126.3	4.3
Витрати на обстеження прибережної зони на предмет розмінування	га	-	2000000	0.9	0.0
Витрати на розмінування прибережної зони	га	-	20000	4.4	0.2
<i>Загальна попередня потреба у відновленні</i>	-	-	-	48.5	1.6

Джерело: [25,26]

Таблиця 2.5

Рейтинг пошкоджених або знищених об'єктів по областях України

Міс це	Область	Характеристика
1	Харківська область	279 пошкоджених об'єктів культурної спадщини, зокрема 12 музеїв, 2 пам'ятки археології, 6 пам'яток та щойно виявлених об'єктів монументального мистецтва, 63 пам'ятки історії, 196 пам'яток архітектури та містобудування.
2	Донецька область	127 пошкоджених об'єктів, з них 66 історичних, 55 архітектурних, 4 монументального мистецтва, 2 археологічні. З 32 музеїв на початок війни, 14 зараз перебувають на тимчасово окупованій території.
3	Херсонська область	145 пошкоджених або знищених об'єктів культурної спадщини в області.
4	<i>Одеська область</i>	<i>116 пошкоджених об'єктів культурної спадщини, у тому числі 18 пам'яток архітектури та містобудування національного значення та 5 музеїв.</i>
5	Чернігівська область	75 пошкоджених об'єктів, включаючи 44 пам'ятки архітектури, містобудування та садово-паркового мистецтва, 24 об'єкти культурної спадщини та 7 музеїв.
6	Запорізька область	46 пошкоджених нерухомих об'єктів культурної спадщини та 4 музейні заклади. Близько 70% території області тимчасово окуповано.
7	Миколаївська область	45 пошкоджених об'єктів, включаючи 6 музеїв.
8	Львівська область	пошкоджено або зруйновано 36 нерухомих об'єктів культурної спадщини внаслідок бойових дій.
9	Луганська область	34 пошкоджених об'єкти, включаючи 30 нерухомих пам'яток культурної спадщини та 4 приміщення музеїв. Усі об'єкти

		знаходяться на окупованій території або в зоні бойових дій.
10	Київська область	31 пошкоджений об'єкт, у тому числі 5 зруйнованих музеїв та 26 пошкоджених об'єктів культурної спадщини.
11	Сумська область	26 пошкоджених об'єктів культурної спадщини, з них 16 архітектурних, 8 історичних, 2 археологічних. Додатково пошкоджено 2 будівлі музеїв.
12	Полтавська область	пошкоджено 12 об'єктів, з яких 6 належать до культурної інфраструктури, а 6 - до культурної спадщини, за даними Полтавської ОДА з початку повномасштабного вторгнення.
13	Хмельницька область	пошкоджено 10 пам'яток архітектури внаслідок ворожих обстрілів, фіксація пошкоджень здійснюється органами охорони культурної спадщини шляхом складання Акту огляду технічного стану об'єкта.
14	Житомирська область	пошкоджено 4 об'єкти культурної спадщини, з яких 1 національного та 3 місцевого значення, розташовані в Коростенському та Житомирському районах.
15	Закарпатська область	2 пошкоджені об'єкти – Воловецький будинок культури та Воловецька бібліотека для дорослих.
16	Черкаська область	пошкоджено Міст дев'ятиарковий у складі пам'ятки національного значення "Парк та паркові споруди" (с. Синиця, Уманський район).
17	Вінницька область	пошкоджений об'єкт – Вінницький літературно-меморіальний музей М.М. Коцюбинського.
18	Кіровоградська область	пошкоджений об'єкт – Онуфріївська школа №1, пам'ятка містобудування та архітектури місцевого значення.

Джерело: [37]

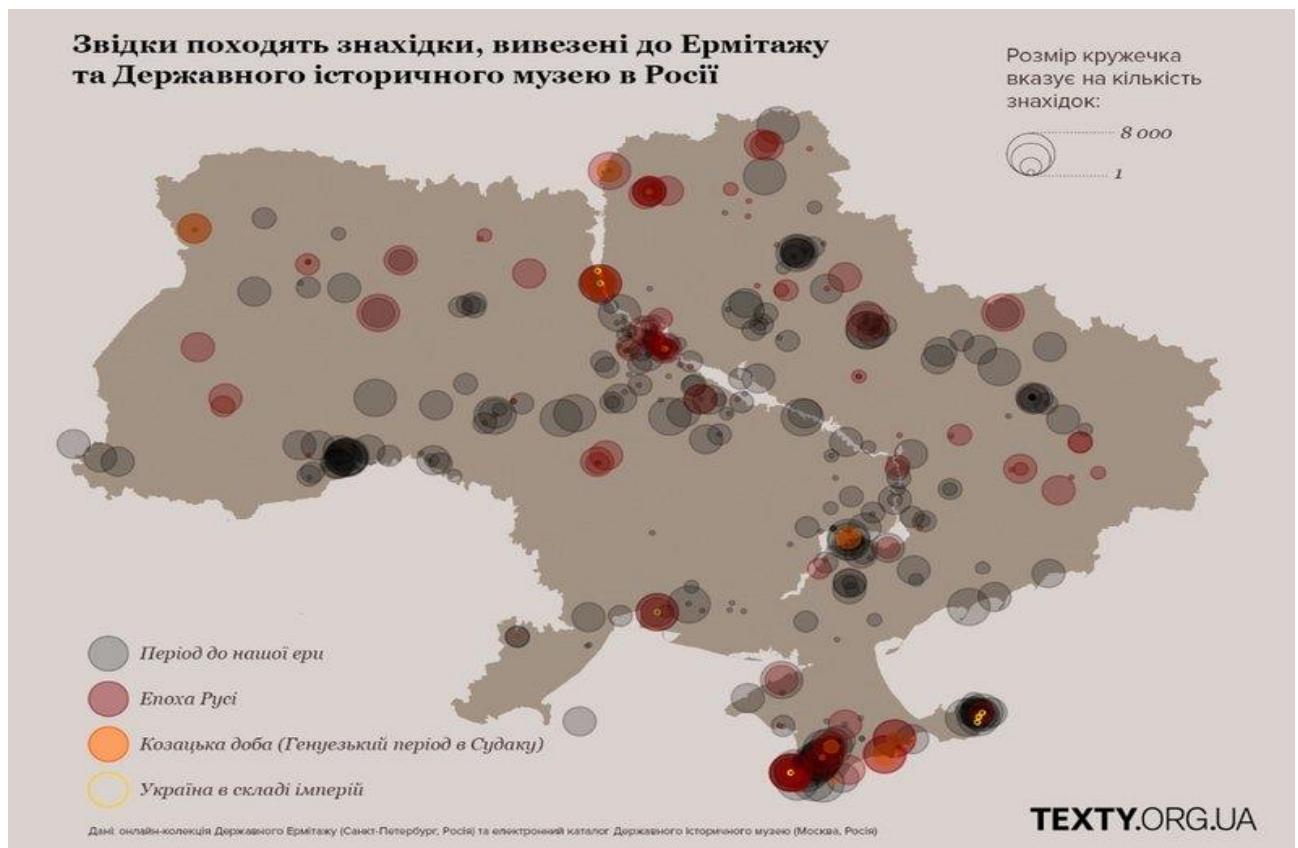

Рис. 2.3. Карта локацій, з яких до РФ вивезено історичних цінностей українців

Джерело: [37]

У всьому світу процеси повернення артефактів до рідної країни ведуться, і предмети, вкрадені імперіями, повертаються. Колись так буде і з українськими артефактами.

3D-сканування надає можливість найбільш детально та якісно задокументувати стан культурно-історичного об'єкту, щоб з часом можливо було б працювати з програмою його реконструкції, реставрації, або відновлення. Один з перших таких проєктів - будівля бібліотеки у місті Чернігів, яка відноситься до одних з найперших музеїв на території України. 3D-сканування надає можливість детально зафіксувати усі пошкодження, проаналізувати їх. Відповідні фахівці обстежують стан конструкції, проводять сканування ззовні та зсередини приміщень. Потім це стає основою проєктів відновлення.

Міністерство співпрацює з міжнародними та українськими фахівцями. До прикладу, Міністерство культури Латвії оплатило візит до країни фахівця з 3D-сканування. На волонтерських засадах до України приїздили фахівці з Франції. Ці візити організувала громадська ініціатива "Штаб порятунку спадщини" [50].

Таким чином:

1. У світовій музейній практиці виникли нові тенденції – залишати археологічні пам'ятки на місцях, не передислоковувати їх у столичні музеї. Але ця нова практика зробила пам'ятки більш вразливими. Маленькі провінційні музеї не мають значного фінансового ресурсу для зберігання і захисту пам'яток, у тому числі через бойові дії.

2. Фіксація усіх можливих пошкоджень є вкрай важливим, а саме для:

- як доказова база у міжнародних судах для висунення звинувачення у військових злочинах;
- створення кошторису майбутніх реставраційних робіт, оцінки необхідних матеріальних і фінансових ресурсів;
- залучення міжнародної інвесторів для фінансування відновлення культурної спадщини;

- створення історіографії для прийдешніх поколінь про масштаби руйнацій та втрат;
- оприлюднення масштабів знищення культурного надбання України серед світової спільноти.

РОЗДІЛ 3. МЕХАНІЗМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

3.1. Необхідність розробки методології оцінки збитків, завданих російською агресією у сфері культурної спадщини

У світі існує низка організацій, яка фіксує злочини щодо культурно-історичної спадщини:

- ЮНЕСКО;
- ІКРО завідує музеями, і до її компетенції входять лише музеї або картинні галереї;
- “Блакитний щит” опікується захистом культурної спадщини в умовах збройного конфлікту. Її задача - підрахування збитків, фіксація злочинів, фіксація пошкоджень вивезення соціальних цінностей;
- фіксують злочини щодо культурно-історичної спадщини також громадські організації, у тому числі “Регіональний центр прав людини”, органи державної влади, прокуратура, СБУ, поліція, а також ЗСУ.

Державний реєстр нерухомих пам’яток України (ДРНПУ) складається з переліку об’єктів культурної спадщини, які Україна офіційно бере під охорону. Після внесення до реєстру об’єкти культурної спадщини набувають статусу пам’яток:

- пам’ятки національного значення;
- пам’ятки місцевого значення;
- щойно виявлені пам’ятки культурної спадщини;
- історико-культурні території.

Програма «Пам’ятка» буде споріднена з Єдиною державною електронною системою у сфері будівництва (ЄДЕССБ). Це дасть змогу забудовникам здобувати затвердження та дозволи на будівельні та відновлювальні роботи в містах історичного значення та на культурних пам’ятках у режимі он-лайн.

Засновники проєкту “Фіксація зруйнованих культурних об’єктів України внаслідок обстрілів РФ за допомогою програмного комплексу TruePic” створили унікальну методику оцінки руйнувань об’єктів культурної спадщини.

Громадська організація “Технології прогресу” запроваджують механізми для Міністерства культури, щодо оцінки приблизного обсягу втрат культурної спадщини, визначення пріоритетності відновлення та складання кошторису відтворення.

Якщо облік пам’яток ведеться у паперовому вигляді – це проблема для подальшої оцінки, особливо на окупованих територіях, тому цифровізація цих процесів – в пріоритеті Уряду.

В Україні налічується понад 150 тисяч нерухомих пам’яток культури. У реєстрі “єПам’ятка” їх 105 тисяч (на 2021 рік). До цього реєстру поки не внесені майже 50 тисяч об’єктів, які на даний момент перебувають на окупованих територіях.

Загальна кількість усіх об’єктів рухомої спадщини України налічує понад 12 мільйонів предметів (державна частина музейних фондів), з яких майже 2 мільйони залишилися на окупованих територіях. 500 тисяч рухомих пам’яток були релоковані або евакуйовані. У країні розроблено реєстр музейної спадщини, у тестовому режимі до реєстру внесено майже 27 тисяч предметів.

Археологи теж наголошують на впровадження цифрового обліку пам’яток.

При цьому досить складно дослідити процес обліку - є виникає проблема щодо паспортизації і інвентаризації пам’яток археології. На даним момент має місце руйнація археологічних пам’яток на площі 6500 м², взагалі досліджено майже 860 пам’яток. У руслі Каховського водосховища після руйнування греблі ГЕС знайдено майже двісті археологічних пам’яток. Нажаль, там замічені чорні археологи.

Проект НеМо за два останні роки оприлюднив пошкодження 1200 пам'яток архітектури. Головна ціль оцінки збитків – відновлення пошкодженої спадщини [8,18].

У 2022 році Верховною радою було затверджено «Методику визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією РФ, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності» [18].

Визначення розміру збитків, завданих нерухомому об'єкту культурної спадщини, оцінюється відповідним фахівцем з урахуванням вимог міжнародних і національних процедур оцінки та вимагає врахування особливостей об'єкта, що оцінюється. Тобто наскільки певний об'єкт несе в собі історичну або культурну цінність.

Обсяг реальних збитків внаслідок пошкодження, втрати або знищення нерухомого об'єкта культурної спадщини визначають через застосування коефіцієнта, який враховує культурну цінність об'єкта, за формулою:

$$V_{DAM}^{CH} = V_{DAM} \times K_{DAM}^{CH},$$

V_{DAM}^{CH}	розмір реальних збитків внаслідок пошкодження, втрати чи знищення нерухомому об'єкта культурної спадщини;
V_{DAM}	розмір реальних збитків внаслідок пошкодження, втрати чи знищення нерухомого майна, визначених відповідно до вимог підпунктів 3.6-3.10 цього пункту;
K_{DAM}^{CH}	коефіцієнт, що характеризує культурну цінність нерухомого об'єкта культурної спадщини і визначається в Додатку 2 до Методики.

Джерело: [5]

Джерелами інформації для визначення коефіцієнта, який визначає культурну цінність нерухомого об'єкта, можуть стати матеріали наявної документації, наприклад, паспорт пам'ятки або її охоронна угода.

До цінностей культури відносяться об'єкти матеріальної та духовної спадщини, які мають історичне, етнографічне, художнє або наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

- оригінальні живописні художні твори, художні композиції, скульптури, твори декоративно-прикладної та традиційної народної творчості;
- предмети, які відображають певні історичні події, історію науки та культури, а також такі, що відтворюють певний етап життя та діяльності видатних діячів політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
- музейного експонати, знайдені під час археологічних розкопок;
- стародруки, що мають історичну, художню, наукову та літературну значимість;
- манускрипти, архівні документи, у тому числі кіно-, фотодокументи;
- старовинні та унікальні музичні інструменти;
- види різної зброї, які мають історичну, художню і наукову цінність;
- рідкісні поштові марки;
- рідкісні і старовинні монети, медалі, печатки, ордени та інші предмети колекціонування;
- зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність;
- рідкісні колекції флори, мінералогії, палеонтології.

Якщо оцінюваний об'єкт оцінювання у своєму складі має дорогоцінні метали та (або) дорогоцінне каміння, показник вартості реальних збитків визначається з урахуванням ринкової вартості дорогоцінних металів та каміння [5].

Фірма Expert Consulting, до прикладу, проводить технічне обстеження пошкоджених об'єктів нерухомості і оцінку у грошовому еквіваленті об'єму збитків, спричинених суб'єктам господарювання (підприємствам усіх форм власності і фізичним особам-підприємцям) через знищення або пошкодження майна під час війни в Україні.

Означена методика є обов'язковою для оцінки збитків територіям або об'єктам, що постраждали внаслідок агресії осії.

Відповідно до положень Методики від 18.10.2022 р. № 3904/1223, здійснюється [5]:

- розрахунок розміру реальних збитків, які були завдані майну підприємств і фізичних осіб-підприємців через збройну агресію Росії, а саме:
 - нерухомому майну;
 - машинам і обладнанню;
 - транспортним засобам;
 - товарно-матеріальним запасам;
 - біологічним активам;
 - іншому рухомому майну;
 - єдиним майновим комплексам суб'єктів господарювання усіх форм власності;
- розрахунок суми недоотриманої вигоди (недотриманого прибутку) відносно до будь-якого майна або майнових прав, що призначалися для здійснення комерційної діяльності з метою отримання прибутку, а саме:
 - виробничої та складської нерухомості;
 - комерційної нерухомості;
 - єдиних майнових комплексів підприємств;
 - акцій;
 - корпоративних прав (часток у статутному капіталі підприємств);
 - нематеріальних активів;
 - прав на об'єкти інтелектуальної власності тощо;
- визначення розміру потреб у відновленні будь-якого пошкодженого майна та активів підприємств усіх форм власності, у тому числі; об'єктів нерухомого майна, машин та обладнання, транспортних засобів, товарно-матеріальних запасів, поточних та довгострокових біологічних активів, іншого рухомого майна [45].

Наразі вже зібрані матеріали про 105 532 об'єкти культурної спадщини, а саме:

- Об'єкти Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО - вісім українських об'єктів. З яких - сім об'єкти культурної спадщини, а один - природної.

Через Комітет Всесвітньої Спадщини у 2023 році вніс до Списку Всесвітньої спадщини такі об'єкти, які опинилися під загрозою пошкодження або знищення:

- Собор святої Софії та прилеглі монастирські споруди у Києві, Києво-Печерська Лавра;
- Ансамбль історичного центру у Львові;
- Історичний центр Одеси.

В АРК під загрозою руйнування опинився об'єкт Всесвітньої спадщини "Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його Хора" і Бахчисарайський палац кримських ханів.

У Бахчисарайському палаці окупанти здійснюють так звану «реставрацію» ханського палацу. Вона почалася у 2017 році, її планували завершити до 2020 року. Вартість реставраційних робіт постійно зростала, терміни закінчення реставрації переносилися.

Для "реконструкції" окупанти використовують звичайні будівельні норми, що є неприпустимим для історичних пам'яток. Ханський палац у Бахчисараї – пам'ятка історії та культури загальносвітового значення, єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури. Палац є частиною Бахчисарайського історико-культурного заповідника. (у 1532-1783 рр. це була резиденція Кримського ханів - династії Гереїв). Під час цієї реконструкції виникла тріщина висотою близько трьох метрів.

В Одеської області підчас війни пошкоджено сто двадцять три будівлі-пам'ятки, національне значення мали вісімнадцять, місцеве – сто п'ять. В області активно займаються виявленням і дослідженням нематеріальної культурної спадщини. До Національного переліку від Одеської області додано 13 елементів.

РФ направляють свої ракети і дрони на історичний центр Одеси, який є у списку ЮНЕСКО. Вже пошкоджені:

- Одеський археологічний музей;
- Морський музеї;
- будівля пасажу;
- житловий будинок Чижевича;
- житлову забудову Соломос (початок XX сторіччя, пам'ятка архітектури місцевого значення);
- Спасо-Преображенський собор;
- Будинок вчених;
- Одеський літературний музей.

Список налічує більше ста пам'яток архітектури, що зазнали суттєвих пошкоджень або руйнувань.

В історичній частині Одеси постраждали дев'ять об'єктів із охоронної зони ЮНЕСКО:

- будинок Серато і Верані (1824–1826);
- будинок прибутковий Лерхе (1823–1826);
- будинок Зонтага (1826–1827, 1850);
- Воронцовський палац (1824–1829);
- будинок Маріні, Ашкіназі (кін. XIX ст.);
- палац (об'єм фасадної будівлі) (1829–1830);
- палац Лопухіна, Раллі, готель "Лондонський" (1827, 1851, 1898–1899);
- Будинок Золотарьова, Маса (1820-ті, 1872) [27].

Мерія Одеси має намір звернутися після закінчення війни до міст-побратимів та краї, які підтримували в ЮНЕСКО, коли був номінаційний процес. Це Бельгія, Греція, Японія, Італія.

Внаслідок обстрілів постраждала відома школа Столярського, у якій навчаються скрипалі. Найвідоміший кларнетист світу Юліан Мілкіс зібрав допомогу від музикантів для відновлення будівлі.

Тривалість відновлення старих будинків може тривати багато років [28].

3.2. Оцифрування культурної спадщини України за допомогою сучасних технологій – шлях до їх віртуального збереження

РФ вже багато років намагається знищувати усе українське. Тому захист культурної спадщини, у тому числі методом цифровізації - один з напрямків спротиву російської агресії.

Питання оцифровування об'єктів культурної спадщини і діджиталізації цієї сфери важливим інструментом інвентаризації артефактів власності українського народу.

Поняття цифрової спадщини означає культурну спадщину у цифровій формі чи створення електронних копій документів і артефактів (оцифрована культурна спадщина). На міжнародному рівні визначення «цифрова спадщина» закріпили у Генеральній конвенції ЮНЕСКО 15 жовтня 2003 року в «Хартії про збереження цифрової спадщини» (Charter on the Preservation of Digital Heritage). Одним із головних завдань цифрового архіву культурної спадщини є його доступність для нинішніх і прийдешніх поколінь.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України (єПам'ятка) у найближчий час може бути внесено майже 50-70 тисяч об'єктів культурної спадщини.

У Міністерстві культури та інформаційної політики найближчим часом планують запустити електронний реєстр об'єктів музейної спадщини.

Поняття розуміння збереження культурної спадщини містить діяльність у сфері створення цифрового ресурсу цієї спадщини. Процеси оцифрування об'єктів історико-культурної спадщини є важливою складовою розвитку сучасних знань: освіти, науки, культури [55,56].

Започаткований "Антикорупційним штабом" проєкт фіксації руйнувань культурної спадщини за допомогою додатку Truepic від Microsoft, захищає українську історію від маніпуляцій та призменшення.

"Антикорупційний штаб" у 2023 році реалізував пілотний проєкт, де за допомогою технології "Project Providence" (нова технологія, розроблена

компаніями “Truepic” і “Microsoft”), надається спосіб перевірки автентичності медіа файлу.

Коаліція з організацій "Антикорупційний штаб", "Агенція "Креативна Сумщина", "Амадока", "Юнітек", "Відергебурт", "Агенція міських ініціатив", "Харківський антикорупційний центр", "Українська Античність", поставила перед мету - налагодити постійний процес фіксації руйнувань об'єктів культурної спадщини, інформувати українське суспільство та міжнародну спільноту про масштаби культурних втрат, а також сформувати пакет доказової бази щодо культурного геноциду українського народу.

Діяльність означеної вище коаліції охоплює широкий перелік завдань: від документування пошкоджень культурної інфраструктури з використанням сучасних технологій до розповсюдження інформації про культурний геноцид (українською та англійською мовами). Першочергова увага приділяється узагальненню зібраних даних та їх використанню для внутрішньої і міжнародної адвокації.

За допомогою технології “Project Providence” створений мобільний додаток “Capture App” від Microsoft Content Integrity у співпраці з Truepic. Цей додаток дає змогу виконувати оригінальні фото-, аудіо- та відео- з використанням Content Credentials (контентних облікових даних) і автоматично отримувати доступ до медіа у хмарному сховищі громадської організації [30].

Започаткований проєкт е-Бібліотека «Україніка» являє собою національний довідково-інформаційний та документальний ресурс архівних, рукописних і друкованих джерел, створених в Україні або інших державах, що акумулює відомості про Україну, її історію, економіку, культуру. Провідним інструментом е-Бібліотека «Україніка» є впровадження єдиної системи організації знань на основі наукового довідково-пошукового алгоритму.

Цифрова бібліотека структурована за колекціями, видами документів та за предметно-тематичними рубриками.

Цифрові колекції організовані за різними тематиками:

- тематичні;

- персональні;
- певних установ;
- видавничі;
- книжкових пам'яток;
- історичні фонди;
- зібрання.

Добірка документів для оцифрування проходить за певними критеріями:

- цінні та унікальні;
- пошкоджені;
- підвищеного попиту.

Найбільшою за кількістю документів є колекція україніки, яка містить важливі для дослідників джерела знань про Україну та український народ [55].

Варіантом цифрової спадщини може бути: електронна копія паперових документів, пам'яток, картин тощо; оригінал, який існує тільки у цифровому вигляді. З початком повномасштабної війни зріс попит на NFT.

Невзаємозамінні токени або NFT (англ. *non-fungible token*) - це особливий тип криптовалюти, який є невзаємозамінним, на відміну від більшості криптовалют та багатьох мережових або службових токенів. Це активи, що існують лише у власних криптосистемах, тобто це криптографічний токен, який не можна обміняти на інший. Такі токени повністю різняться між собою, є унікальними, а їхня кількість обмежена.

NFT - це одиниця даних у цифровій книзі, що називається блокчейном, де кожен NFT може представляти унікальний цифровий елемент, і тому кожен з них не взаємозамінний [42].

Масове використання NFT почалося зі сфери цифрового мистецтва. Коли інформація про культурну спадщину зберігається на жорстких дисках, вони можуть бути втрачені. Іноді сайти-носії певної цифрової або оцифрованої інформації (фото, відео, тексти, скан-копії, моделі та інше) можуть стати об'єктами кібератак.

Цифрове збереження не може замінити об'єкт фізично, але воно дає змогу зберегти спогад, повернути викрадене та відновити зруйноване. Саме для цього необхідно зберегти щонайбільше точних цифрових даних [7].

Небайдужі креативні команди оцифровують не тільки документи, кіно, мапи, книжки, твори живопису, музики, а й окремі пам'ятки і будинки. При цьому використовують наступні методи:

- доповнену реальність;
- зйомку за допомогою дрона;
- фотограмметрію;
- цифровий сторітелінг;
- 3D моделі;
- 3D-сканування;
- бази даних і цифрові паспорти;
- лазерне сканування;
- VR.

До прикладу, волонтери і активісти Львова сканують архітектурні пам'ятки на 3D-сканерах.

У травні 2022 року Україна представила партнерам із Польщі та Литви проєкт «Музей, у межах якого планують створити Єдиний портал культурних цінностей Музейного фонду України. Роботи щодо діджиталізації української культурної спадщини будуть фінансуватися зі спеціального фонду «Люблінський трикутник».

Міністерство культури та інформаційної політики створило цифрову платформу щодо управління об'єктами культурною спадщини під егідою ЮНЕСКО. У межах цього проєкту зберігають, узагальнюють, координують і зберігають відкриту інформацію щодо культурної спадщини.

Організація Ukraïner прийняла рішення зберігати дані, зібрані під час експедицій по Україні, на закордонних серверах. Усі матеріали на даний час мають три бекапи:

- на жорстких дисках;

- на хмарі;
- на серверах Польщі.

Подібні заходи по максимуму захищають унікальні матеріали від загроз: фізичного пошкодження внаслідок обстрілів, випадкового видалення, атак хакерів.

Керівники організацій самостійно можуть вирішувати, який інструмент збереження їм доцільніше використовувати. Діє низка пропозицій для некомерційних організацій щодо надання ліцензій, як-от [Microsoft](#) і [Google](#) (табл. 3.1.).

Організація Pixelated Realities застосовує 3D-сканування, цифрове виробництво, віртуальні і доповнені реальності. Команда сканує будівлі в Одесі, пам'ятники, скульптури. Першим їх проєктом став відсканований пам'ятник Дюку де Ришельє. Вони впровадили проєкт щодо екстреної консервації культурної спадщини та збору даних про нову спадщину – воєнну - Museum of Ukrainian Victory.

Після початку війни був створений проєкт - «Врятувати українську культурну спадщину он-лайн» (SUCHO) (рис 3.1). До проєкту входять тисячі програмістів, фахівців із архівування та комп'ютерників-аматорів. Головне завдання фахівців - архівувати об'єкти культурної спадщини у цифровому вигляді, які потрапили до груп ризику. SUCHO надає консультації тим організаціям, що зацікавлені в архівуванні цифрових даних.

Команда з країн Європейського союзу після початку повномасштабного вторгнення ініціювала проєкт «ЗПУ - Збережемо пам'ятники України». Мета проєкту - зберегти документацію про українську культурну спадщину у цифровому вигляді, гарантувати відновлення у майбутньому. Терабайти цифрового контенту вже передані і зберігаються на безпечних серверах у країнах ЄС (SUM@4ch-project.eu).

Таблиця 3.1

Безкоштовні пакети для зберігання даних

Назва сервісу	Характеристика	Умови зберігання
<u>Google Drive</u>	забезпечує зашифрований і безпечний доступ до файлів, а також сканує файли, до яких вам надали доступ, на наявність шкідливого програмного забезпечення	користувачі Google можуть зберігати до 15 ГБ даних безкоштовно.
<u>Microsoft OneDrive</u>	опція додаткового захисту «Сейф» дає змогу встановити автентифікацію за допомогою біометричних даних чи SMS-коду	файли надійно шифруються і перевіряються на віруси. Безкоштовно можна зберігати 5 ГБ даних
<u>Dropbox</u>	доступні опції віддаленого стирання даних, якщо ваш пристрій вкрали чи пошкодили,	відновлення протягом 30 днів випадково видалених або пошкоджених вірусами файлів
<u>Amazon Drive</u>	пропонує двофакторну автентифікацію	передплатники Amazon Prime можуть зберігати у сховищі весь свій фотоархів та 5 ГБ відео.
<u>Mega</u>	шифрує дані ключем, отриманим з вашого пароля, до якого не має доступу навіть саме сховище. Такий захист даних має високий рівень надійності, проте доступ до облікового запису неможливо буде відновити в разі втрати пароля і ключа відновлення	користувачі можуть безкоштовно зберігати 50 ГБ даних протягом першого місяця та 20 ГБ у наступні
<u>iCloud</u>	використовує наскрізне шифрування, яке потребує двофакторної автентифікації для Apple ID і коду доступу, встановленого на пристроях користувача.	власники гаджетів Apple можуть використовувати 5 ГБ безкоштовно.

Джерело: [7]

Університет у штаті Альберта (Канада) у межах свого проєкту U-ART (Ukraine Archives Rescue Team) надає безпечне сховище для збереження великих електронних архівів даних про українську культурну спадщину, а також допомагає у придбанні обладнання для її оцифрування.

Окрім культурної спадщини, яка постійно перебуває під загрозою знищення або пошкодження, оцифрування і збереження потрібне для фіксації інформації про події під час війни. Такі дані є цінними для прийдешніх досліджень сьогоденних подій, будуть слугувати доказами скоєння воєнних злочинів РФ у міжнародних судах. Наприклад, організатори кінофестивалю Docudays UA збирають хроніку сучасних подій – «Архів війни».

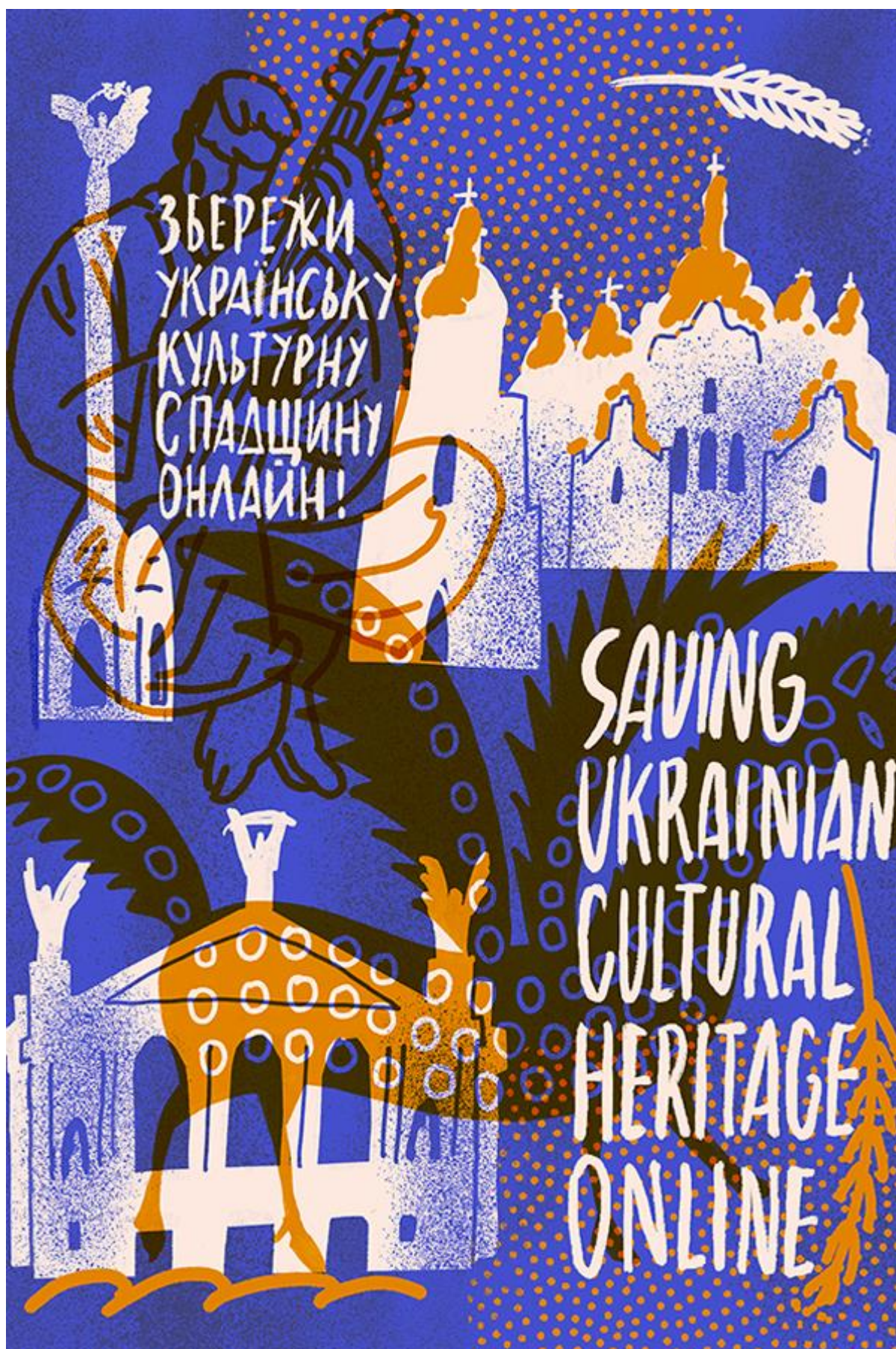

Рис. 3.1. Проект «Врятувати українську культурну спадщину он-лайн»
Джерело:[15]

Львівське бюро Skeiron також займається оцифруванням об'єктів української культурної спадщини. З лютого 2022 року пріоритетними стали об'єкти ЮНЕСКО у Львові та Києві (Софія Київська, Києво-Печерська Лавра), Чернівецький університет.

22 квітня 2022 року Skeiron оголосила про початок нового проєкту #SaveUkrainianHeritage, фінансованого ЄС через Aliph Foundation – фонд, який допомагає захищати спадщину під час воєн та інших конфліктів (табл. 3.2.).

Skeiron оцифрував експозицію ще одного музею, який в цей час отримав грант від ЄС – "Території терору".

Таблиця 3.2

Результати проєкту оцифрування		
№№	Місцезнаходження	Назва об'єкту
1	м. Белз, Львівська область	комплекс монастиря отців Домініканів XVI-XVIII ст. (Руїни, фасади ратуші, вежа ратушів середині, дзвіниця),
2	с. Плугів, Львівська область	церква Св.Параскеви
3	с. Пнятин, Львівська область	церква Святого Архистратига Михаїла
4	м. Львів	комплекс Вірменської катедрі: собор Успіння Пресвятої Богородиці, вежа-дзвіниця, огорожа, пам'ятна колона
5	м. Львів	церква Преображення Господнього
6	м. Львів	колишній монастир з костьоном св. Францисканок Найсвятішого Причастя з костелом Найсвятішого Серця Ісуса
7	с. Підберізці, Львівська область	церква Св. Арх. Михаїла
8	м. Жовква, Львівська область	церква Різдва Христового Василіанського монастиря
9	м. Львів	дерев'яна Церква Пресвятої Трійці УГКЦ
10	м. Львів	вілла Юзефи Франц
11		проєкт "Кишенькове місто" - сувенірні листівки з пам'ятками архітектури: про Львів і область, про Київ, Харків, Одесу.

Джерело: [15]

Кабінет Міністрів України розробив серію проєктів, пов'язаних з відновленням України у повоєнний час (табл. 3.3).

У 2022 році Національним Інститутом стратегічних досліджень була розроблена реалізація Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України, яка прочне діяти відразу після закінчення війни.

Таблиця 3.3

Проекти, національні програми. Розвиток систем культури та спорту

№№	Характеристика
1	Національний проєкт “Вивчай Україну”. Акцент (інформаційно-просвітницькі обміни з метою пізнання традицій та культури регіонів України).
2	Створення інтерактивної карти пам'ятників та меморіальних дошок на честь загиблих захисників України
3	Створення інтерактивної онлайн-мапи об'єктів культурної спадщини етнічних та релігійних спільнот України, їхня популяризація
4	Відновлення об'єктів духовного значення та культурної спадщини етнічних та релігійних спільнот України
5	Впровадження програмного забезпечення для автоматизації бібліотечно-інформаційних процесів
6	Розвиток та наповнення Української цифрової бібліотеки
7	Завершення другої частини проєкту «Віртуальний музей російської агресії» та розвиток цифрових платформ УІНП
8	Комплексне обстеження стану збереженості музейних предметів Музейного фонду України, визначення ступеню пошкодження та подальшої реставрації
9	Оцінка ушкоджень / руйнувань об'єктів духовного значення та культурної спадщини етнічних та релігійних спільнот України
10	Повернення викрадених або втрачених внаслідок війн культурних цінностей народу України
1	Проект по створенню єдиної платформи НПВ та цифрових тренінгів
12	Професійна інституція з дослідження та музеєфікації сучасного мистецтва
13	Розвиток екосистеми для культури, пам'яті, спадщини та креативних індустрій з акцентом на самобутність, мистецтво, художню освіту
14	Цифрові трансформації в культурі – це комплексне стратегічне бачення цифровізації у культурі (наприклад, національна електронна бібліотека, електронні послуги, електронний архів, електронне управління)
15	Відновлення та розвиток фізичної інфраструктури культури для популяризації національної ідентичності та культурного різноманіття (музеї, меморіали, культурні центри тощо)

Джерело: 47[]

Таким чином, запропонованими етапами відбудови можуть стати:

- «реанімація» - стабілізація безпекової та гуманітарної ситуації, відбудова базових інфраструктурних об'єктів;
- «відновлення» - покрокове створення економічних і правових умов задля повернення громадян до місць постійного проживання, синхронізоване з відбудовою основних економічних об'єктів та створенням відповідних робочих місць;

- «модернізація» – реалізація інвестиційних проєктів щодо створення системи сучасних виробничих та інфраструктурних об'єктів, формування «точок зростання» для довгострокового розвитку країни [31].

Таким чином, цифрове збереження не може замінити об'єкт фізично, але воно дає змогу зберегти спогад, повернути викрадене та відновити зруйноване.

Окрім культурної спадщини, яка постійно перебуває під загрозою знищення або пошкодження, оцифрування і збереження потрібне для фіксації інформації про події під час війни.

ВИСНОВКИ

1. Культурна спадщина є основним джерелом туристичного продукту культурного туризму. Культурний туризм є одним із найшвидше зростаючих сегментів індустрії туризму, на нього припадає приблизно 40% усього туризму в усьому світі. 49% культурних мандрівників заплатять більше за житло, яке має відмітний культурний компонент або компонент спадщини (історична будівля, місцеве мистецтво чи декор, архітектура тощо).

2. Економічні вигоди від туризму культурної спадщини:

- впливає нові гроші в економіку, стимулюючи бізнес і податкові надходження;
- створює нові робочі місця, підприємства, події та цікаві локації, таким чином допомагаючи диверсифікувати місцеву економіку;
- підтримує малий бізнес і дозволяє йому розвиватися;
- сприяє активному збереженню та охороні важливих місцевих ресурсів;
- будує важливі відносини між місцевими громадами та всередині них;
- допомагає заохочувати розвиток і підтримку нових/існуючих зручностей громади.

3. Соціальні вигоди від туризму культурної спадщини:

- допомагає нарощувати соціальний капітал;
 - сприяє збереженню місцевих традицій, звичаїв, культури.
- ЮНЕСКО визнає нематеріальну культурну спадщину такою ж важливою, як і будівлі;

- допомагає покращити імідж і гордість громади;
- сприяє благоустрою громади;
- надає студентам можливість дослідження, навчання та працевлаштування;

- створює приємні можливості як для місцевих жителів, так і для відвідувачів, яких приваблює культурне мистецтво та історія;
- збільшує місцеві інвестиції в ресурси спадщини та зручності, які підтримують туристичні послуги.

4. Українські національна культура та ідентичність нації – унікальна річ. Тому не лише наша територія, а, й у першу чергу, українська ідентичність стала об'єктом агресії РФ. Україна багата на різні історичні пам'ятки, до яких північні варвари увесь існування нашої держави намагаються приєднатися і зробити своїм надбанням через наратив «Ми один народ». Красти чужу культуру і історію – особливість північного сусіда протягом усієї його небагатої історії. РФ кваліфікувала як політичне рішення внесення історичного центру Одеси до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

5. Знищення культури призводить до знецінення важливої складової народу - єдиної спільноти.

До складових культурного геноциду можна віднести:

- знищення або викрадення рукописів і книг;
- сплюндрування культурних та релігійних реліквій;
- гноблення національної інтелігенції – носіїв культури;
- заборона говорити рідною мовою;
- вилучення дітей та передача їх до інших (не пов'язаних цією нацією) груп населення.

6. Оціночна сума прямих збитків загальна на червень 2024 року, завданих об'єктам туризму, релігійним спорудам, інфраструктурним об'єктам культурної спадщини, перевищують 2,4 мільярдів доларів США. Взагалі, від початку війни було пошкоджено або зруйновано 343 об'єкти спорту, 1804 об'єкти культури, 164 – туризму.

Всього:

- 348 релігійних об'єкти;
- 705 будівель культури/палаці культури;
- 82 музеї;

- 57 готелів/ресторанів;
- 8 спортивних стадіонів, які в основному дислокуються 14 регіонах країни: Дніпровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Київська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Херсонська, Чернігівська та м. Київ.

7. Фіксація усіх можливих пошкоджень є вкрай важливим, а саме для:

- як доказова база у міжнародних судах для висунення звинувачення у військових злочинах;
- створення кошторису майбутніх реставраційних робіт, оцінки необхідних матеріальних і фінансових ресурсів;
- залучення міжнародної інвесторів для фінансування відновлення культурної спадщини;
- створення історіографії для прийдешніх поколінь про масштаби руйнацій та втрат;
- оприлюднення масштабів знищення культурного надбання України серед світової спільноти.

8. Питання оцифровування об'єктів культурної спадщини і діджиталізації цієї сфери важливим інструментом інвентаризації артефактів власності українського народу.

До Державного реєстру нерухомих пам'яток України (єПам'ятка) у найближчий час може бути внесено майже 50-70 тисяч об'єктів культурної спадщини.

У Міністерстві культури та інформаційної політики найближчим часом планують запустити електронний реєстр об'єктів музейної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Закон України “Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об’єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки” 2006, Правова охорона культурної спадщини. Нормативна база: зб. документів, Київ, с. 202–203. (дата звернення 02.10.2024).

2. Другий протокол до Гаазької конвенції 1954 р. про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/second-protocol-hague-convention-1954-protection-cultural-property-event-armed-conflict?hub=66535>. (дата звернення 02.10.2024).

3. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1988, Документ 995_089, ратифікація від 04.10.1988, підстава 6673-XI. Доступно: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text. [18 Травень 2022]. (дата звернення 02.10.2024).

4. Конвенція про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту з правилами виконання Конвенції. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-cultural-property-event-armed-conflict-regulations-execution-convention>. (дата звернення 12.11.2024).

5. Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв’язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності. Наказ 18.10.2022 № 3904/1223. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 02 грудня 2022 р. за № 1522/38858. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22#Text>. (дата звернення 12.11.2024).

6. Агресивна атака російських військ руйнує християнські храми та інші святині релігійних спільнот України’ 2022, “Укрінформ” мультимедійна платформа іномовлення України, 08 травня 2022. Доступно: URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3477936-unaslidok-atak-rf-zaznali->

rujnuvan-sonajmense-116-sporud-duhovnogo-znacenna-mkip.html>. [18 Травень 2022]. (дата звернення 12.11.2024).

7. Андрійчук Т. Як оцифрувати культурну спадщину і зберегти цифрові дані. URL: <https://www.ukrainer.net/zberehty-tsyfrovu-spadshchyn>. (дата звернення 12.11.2024).

8. Анонс: «Оцінка завданих російською агресією у сфері культурної спадщини: виклики та рішення». URL: <https://SHTAB.NET/NEWS/VIEW/ANONS-OCINKA-ZBITKIV-ZAVDANIX>

9. Бондарева, Ю 2020, 'Шість пам'яток архітектури у Маріуполі з столітньою історією', Маріуполь, 24 квітня 2020. Доступно: URL: <https://mariupol-future.com.ua/uk/articles/3049-6-pamyatok-arkhitekturi-u-mariupoli-z-stolitnoyu-istorieyu>>. [18 Травень 2022].

10. Барвінок Н.В. Перспективи розвитку військового туризму на території України після закінчення російсько-української війни. DOI: 10.15330/апред.2.18.206-217 (укр.)

11. Барвінок Н.В., Барвінок М.В. 2022. Вплив російсько-української війни на туризм та перспективи його розвитку в майбутньому. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-4> (укр.)

12. Божко Л. Д., Холодок В. Д. 2022 Туризм: проблеми та перспективи розвитку в умовах війни. *Культура України*, №77. С. 56–64. (укр.)

13. Боротьба за збереження історичної пам'яті України: рейтинг областей за кількістю пошкоджених пам'яток. URL: <https://SHTAB.NET/NEWS/VIEW/BOROTBA-ZA-ZBEREZHENNYA-ISTORICHNOJI-PAMYATI-UKRAJ/>. (дата звернення 12.01.2025).

14. Війна руйнує пам'ятки: на Одещині росіяни пошкодили 123 об'єкти культурної спадщини. 18 КВІТНЯ 2024. URL: <https://usionline.com/vijna-rujnuie-pam-iatky-na-odeshchyni-rosiiany-poshkodyly-123-ob-iekty-kulturnoi-spadshchyny/>

15. Вороніна Т. Оцифрування – наша зброя. *Львівське бюро Skeiron*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/06/09/254670/>. (дата звернення 12.01.2025).

16. Вплив світового туризму на культурну спадщину. URL:

<https://grigolrobakidzeuniversity.org/impact-of-global-tourism-on-cultural-heritage/>

17. В Україні задокументували 242 епізоди воєнних злочинів рф проти культурної спадщини' 2022, "Укрінформ" мультимедійна платформа іномовлення України, 05 травня 2022.. Доступно: URL: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3475649-v-ukraini-zadokumentuvali-22-epizodi-voennih-zlociniv-rf-proti-kulturnoi-spadsini.html>>. [18 Травень 2022].

18. В Україні розробляють методологію оцінки пошкоджень об'єктів культурної спадщини внаслідок російських обстрілів. URL: <https://SHTAB.NET/NEWS/VIEW/V-UKRAJINI-ROZROBLYAYUT-METODOLOGIYU-OCINKI-POSHKO/>. (дата звернення 12.01.2025).

19. В Україні створили Червоний список культурних цінностей під загрозою. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/1958/crimes-against-culture-ukraine-has-created-a-red-list-of-endangered-cultural-property#shho-vxodit-u-cervonii-spisok>. (дата звернення 12.01.2025).

20. Генетт Дж. Д., Кенворті П. та Вілер К. 2022. Наслідки війни в Україні для світової економіки. Група Світового банку. URL: <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/5d903e848db1d1b83e0ec8f744e55570-0350012021/related/Implications-of-the-War-in-Ukraine-for-the-Global-Economy.pdf>. (дата звернення 12.01.2025).

21. Дащук Ю.Є. Рекреаційний потенціал регіону як об'єкт наукових досліджень. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства. Економічні науки*. 2012. Вип. 126.

22. Денисяка О. 'Окупанти спалили музей з роботами Марії Приймаченко', *Львівський портал*, 28 лютого 2022. Доступно: <URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/02/28/okupanty-spalyly-muzej-z-robotamy-marii-prijmachenko>>. [18 Травень 2022].

23. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/derzhavnyy-reiestr-nerukhomykh-pam-iatok-ukrainy/>. (дата звернення 22.02.2025).

24. Зарубіна А., Сіра Е., Демчук Л. Особливості туризму в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-14>. (дата звернення 22.02.2025).

25. Звіт про прямі збитки інфраструктури, непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України, та попередня оцінка потреб України у фінансуванні відновлення. Київська Школа Економіки спільно з Міністерством розвитку громад і територій, у співпраці з іншими органами державної влади, за координації Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій. 74с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/07/NRC_CLEAN_Final_Jul1_Losses-and-Needs-Report.pdf

26. Звіт про прямі збитки інфраструктури та непрямі втрати економіки від руйнувань внаслідок військової агресії Росії проти України станом на червень 2023 року. 60с. URL: [https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/09/June Damages UKR -Report.pdf](https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/09/June_Damages_UKR_Report.pdf). (дата звернення 22.02.2025).

27. Кабацій М. В Одесі ракетна атака пошкодила історичні будівлі та додала руйнувань музеям. 26 ВЕРЕСНЯ 2023, 15:47. URL: <HTTPS://LIFE.PRAVDA.COM.UA/CULTURE/2023/09/26/256754/>. (дата звернення 22.02.2025).

28. Карманська Ю. Росія зруйнувала 29 пам'яток в історичному центрі Одеси, що перебуває під захистом ЮНЕСКО. Як і хто їх відновлюватиме. URL: <https://forbes.ua/lifestyle/rosiya-zruynuvala-29-pamyatok-v-istorichnomu-tsentri-odesi-shcho-perebuvaе-pid-zakhistom-yunesko-yak-i-khto-ikh-bude-vidnovlyuvati-24072023-15003>. (дата звернення 22.02.2025).

29. Каднічанський Д., Каднічанська М. Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації. *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід* : Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції, м. Львів, 9 жовтня 2020 р. Львів, 2020. С. 132–135.

30. Карандєєв Р. Оцифрування культурної спадщини дає розуміння, які саме артефакти належать державі. 04.07.2024 16:35. URL:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3881896-ocifruvanna-kulturnoi-spadsini-dae-rozuminna-aki-same-artefakti-nalezat-derzavi-karandeev.html>

31. Концепція стратегії повоєнного відновлення та розвитку України. *Національний інститут стратегічних досліджень України*. 19 травня 2022 р. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-05/stratvidnovlennya-koncept-v2.pdf>

32. Короткий Т., Савченко Я. Нематеріальна культурна спадщина під прицілом: чи є культурний геноцид злочином? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/nematerialna-kulturna-spadshchina-pid-pricilom--chi-e-kulturniy-genocid-zlochinom.html>

33. Куцька О., Герус О., Куцька К. Культурно-історична спадщина в умовах війни. DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-68>
<http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6287/13322-1?inline=1>. (дата звернення 22.02.2025).

34. Кривенкова Р. Ю. Поняття та сутність туристичного потенціалу: державно-управлінський аспект. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 9. – URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2019> (дата звернення: 29.10.2024). DOI: [10.32702/2307-2156-2019.9.70](https://doi.org/10.32702/2307-2156-2019.9.70)

35. Манн Р.В., Фінагіна О.В. Можливості поширення використання категорії «потенціал» у системі знань державного та регіонального менеджменту. *Дні інформаційного суспільства: матер. наук.-практ. конф. за міжнар. уч., Київ, 24-25 квіт. 2012 р.* / [упоряд. : Н.В. Грицяк, С.Г. Соловійов]. Київ : ТОВ «Салютіс», 2012. С. 258–260.

36. Магдалена Пасіковська-Шнасс. Війна Росії проти культурної спадщини України. Стислий огляд ДСЄП. Дослідницька служба Європейського парламенту. квітень 2022 року. URL: https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage.pdf. (дата звернення 22.02.2025).

37. МКІП продовжує фіксувати пошкодження та руйнування об'єктів культурної спадщини внаслідок російської агресії. 19 липня 2023. URL:

<https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-prodovzhuie-fiksuvaty-poshkodzhennia-ta-ruinuvannia-objektiv-kulturnoi-spadshchyny-vnaslidok-rosiiskoi-ahresii>

38. Міжнародна хартія культурного туризму (*Управління туризмом на визначних об'єктах спадщини, 1999 р .*). URL: <https://www.icomos.org/fr/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/176-charte-internationale-du-tourisme-culturel>

39. Моца А. А., Шевчук С. М., Серeda Н. М. 2022. Перспективи післявоєнного відновлення сфери туризму в Україні / А. А. Моца, С. М. Шевчук, Н. М. Серeda. *Економіка та суспільство*, 41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-31> (укр.)

40. Муска К.К. Теоретичні підходи до розуміння сутності дефініцій «рекреаційні ресурси» та «рекреаційний потенціал». *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 21. С. 521–526.

41. Новосад М.Г., Білоус С.І., Терешкун О.Ф. Руйнування культурної спадщини України в умовах війни як проблема: філософсько-культурологічний аспект. *ОСВІТНІЙ ДИСКУРС: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ* 39(1-3), 2022. URL: <https://www.journal-discourse.com/uk/kataloh-statei/2022/2022-r-391-3/ruinuvannia-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy-v-umovakh-viiny-iak-problema-filosofsko-kulturolohichnyi-aspekt>. (дата звернення 22.02.2025).

42. Невзаємозамінний токен. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B>

43. Огієнко А.В., Огієнко М.М. Проблеми системного підходу в економіці. Вип. № 1(75), 2020. С.31-36 DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2020-1-5>

44. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред. В.Г. Герасименко. Одеса : ОНЕУ, 2016. 262 с.

45. Оцінка розміру збитків і упущеної вигоди у зв'язку із збройною агресією РФ. URL: <https://expert-consulting.net/ua/p1760249080-otsenka-razmera->

uscherba. html? gad_source=1&gclid=Cj0KCQiA_qG5BhDTARIsAA0UHSL-tbje8pWkHEVh34M0YCSN7B_l3KI4kEODQYXAvy27clCXkwOPLh4aAiM1EAL

46. Перелік об'єктів культурної спадщини національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До постанови Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р. № 928. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/239966145>

47. Проекти, національні програми. Розвиток систем культури та спорту. URL: <https://recovery.gov.ua/project/program/develop-culture-and-sport-systems?page=2&projectId=6>. (дата звернення 22.02.2025).

48. Росія викрала скіфське золото з музею в окупованому Мелітополі' 2022, *Інформаційне агентство ЛІГАБізнесІнформ*, 11 травня Доступно: URL: <<https://news.liga.net/ua/culture/news/rossiya-ukrala-skifskoe-zoloto-iz-muzeya-v-okkupirovannom-melitopole> >. [18 Травень 2022].

49. Самодай, В., Левковська, Ж. (2023). Характерні особливості туристичного потенціалу України. *Економіка та суспільство*, (53). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-30>

50. Скільки культурних пам'яток зруйновано й як фіксують втрати — Мінкульт. 23 червня 2022. URL: <https://suspilne.media/253063-skilki-kulturnih-pamatok-zrujnovano-j-ak-fiksuut-vtrati-minkult/>

51. Український державний інституту культурної спадщини (УДІКС). Офіційний сайт. URL: <https://www.spadshina.org.ua/>

52. Ходаківський В., Корнійчук Б., Червінська Л. Боротьба за збереження культури: стирання української національної ідентичності як інструмент війни. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3885982-borotba-za-zberezenna-kulturi-stiranna-ukrainskoi-nacionalnoi-identichnosti-ak-instrument-vijni.html>

53. Червоний список культурних цінностей України під загрозою. URL: <https://mcsc.gov.ua/kulturna-spadshchyna/chervonyy-spysok-kulturnykh-tsinnostey-ukrainy-pid-zahrozoiu/>

54. Чорна, І. В Одесі внаслідок ракетної атаки зазнав пошкоджень Воронцовський палац, *Суспільне мовлення України*, АТ «НСТУ», 12 травня 20

22. Доступно: URL: <<https://suspilne.media/238856-v-odesi-vnaslidok-raketnoi-ataki-zaznav-poskodzen-voroncovskij-palac/>>.

55. Цифрова спадщина цифровий проєкт НБУВ. URL: <http://research.nbuv.gov.ua/heritage>. (дата звернення 22.02.2025)

56. Цифровий щит культури: коаліція за збереження української спадщини. URL: <https://SHTAB.NET/NEWS/VIEW/CIFROVIJ-SHINIT-KULTURI-KOALICIYA-ZA-ZBEREZHENNYA-U/>

57. Шабаліна Н.В., Власов В.С. Еволюція уявлень про туристично-рекреаційний потенціал як основу формування і розвитку туристично-рекреаційних систем. *Туризм і рекреація: фундаментальні та прикладні дослідження* : зб. праць міжн. наук. конф. Харків, 2008. 399 с.

58. Шаповал Н., Федосеєнко М., Грибановський О., Терещенко О. Повоєнне відновлення України. *Нові ринки та цифрові рішення*. Policy Paper. Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH. 28с. URL: <https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/Digital-instruments-in-Ukrainian-recovery.pdf>

59. Яковчук О.В. Оцінка туристичного потенціалу України. *Географія та туризм : науковий збірник* / ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. Київ : Альтпрес, 2010. Вип. 10. С. 57–65.

60. Як культурний туризм стимулює більше, ніж економіку відвідувачів. URL: <https://www.mytravelresearch.com/culture-and-heritage-tourism-boosts-visitor-economy/>

61. Як більшовики нищили культурні пам'ятки Києва 100 років тому. URL: <https://suspilne.media/culture/234197-ak-bilsoviki-nisili-kulturni-pamatki-kieva-100-rokiv-tomu/>

62. Danijela Vukoičić, Dragan Petrović , Dragica Gatarić , Sanja Božović , Dušan Ristić and Marija Jeftić. URL: https://www.researchgate.net/figure/Calculated-value-of-the-tourism-potential_tbl4_348147020

63. Assessing the tourist potential of cultural–historical spatial units of Serbia using comparative application of AHP and mathematical method. From the journal Open Geosciences. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/geo-2022-0411/html?lang=en>

64. Travel & Tourism Economic Impact Research (EIR). URL: <https://wttc.org/research/economic-impact>

